

DOMINICA III IN QUADRAGESIMA

Themata sermonis

Evangelium in tertia dominica Quadragesimae: *Erat Iesus eiciens daemonium*, quod in quinque clausulis dividitur.

In primis sermo de utilitate praedicationis, ibi: *Quandocumque spiritus Domini malus*.

[DE PRIMA CLAUSULA]. Item sermo ad poenitentes vel claustrales, ibi: *Ioseph missus de valle Hebron*, et de natura avis calandrii.

Item sermo de caecitate peccatoris, ibi: *Confestim igitur ut pervenit Ioseph*, et de cygni proprietate.

Item sermo de Passione Christi, ibi: *Estote imitatores Dei*.

[DE SECUNDA CLAUSULA]. In primis sermo ad praedicatorem, ibi: *Sedit in forti arcus eius*.

Item sermo de diaboli armatura et ipsius pugna, ibi: *Egressus est vir spurius*, et de tela araneae et ipsius proprietate.

Item sermo de Christi armatura et ipsius victoria, ibi: *Indutus est iustitia ut lorica*.

[DE TERTIA CLAUSULA]. In primis sermo contra superbos, ibi: *Vidi arietem cornibus*, et de dispositione cornuum in animalibus et eorum significatione.

Item sermo de humilitate, ibi: *Si autem fortior illo*.

Item sermo ad religiosos, quomodo vitam pristinam debeant immutare, ibi: *In die illa erunt quinque civitates*.

[DE QUARTA CLAUSULA]. In primis sermo de mentis solitudine et contemplationis dulcedine, ibi: *Quasi hortus voluptatis*.

Item sermo de hospitio diaboli, ibi: *Sub umbra dormit*.

Item sermo ad poenitentes vel religiosos, ibi: *In terra deserta*, et de natura apum.

Item sermo de triplici scopa et eius significatione, ibi: *Revertar in domum meam*.

Item sermo contra tepidos, ibi: *Amalecitrae impetum fecerunt*.

Item sermo ad poenitentes et de natura apum, ibi: *Invenit vacantem et ornatam*, et ibi: *Nigra sum sed formosa*.

[DE QUINTA CLAUSULA]. [Sermo alter in laudem beatae Mariae Virginis]. Item sermo de beatitudine beatae Mariae et ipsius virginitate, ibi: *Beatus venter*, et ibi: *Venter tuus acervus tritici*.

Item sermo in ipsius Filii Nativitate, ibi: *Cerva carissima*, et de proprietate cervae et palmae.

Item sermo in quolibet festo ipsius Virginis, ibi: *Videbam coram me vitem*.

Exordium. De utilitate praedicationis

1 - In illo tempore: *Erat Iesus eiciens daemonium, et illud erat mutum; et cum eiecisset, daemonium locutus est mutus, et admiratae sunt turbae*¹.

Legitur in primo libro Regum: *Quandocumque spiritus Domini malus arripiebat Saul, tollebat David citharam et percutiebat manu sua; et refocillabatur et levius habebat: recedebat autem ab eo spiritus malus*². Spiritus Domini malus est diabolus, ‘qui dicitur Domini, quia ab ipso creatus; malus, quia propria malitia’³ de lucifero in tenebriferum, de angelo in diabolum conversus; unde et diabolus, ‘idest deorsum fluens’⁴, appellatur. Hic Saul - ‘qui interpretatur abutens’⁵ -, idest peccatorem, cui, ut dicit Iob, *dedit Deus locum poenitentiae, et ipse abutitur eo in superbiam*⁶, arripit, cum de peccato in peccatum impellit. Sed David, idest praedicator, citharam, idest praedicationis melodiam, debet tollere et manu suae operationis percutere; et sic dulcedo citharae, idest virtus praedicationis dominicae, peccatoris furorem mitigabit et ab ipso daemonium effugabit, de quo in hodierno evangelio: *Erat Iesus eiciens daemonium* etc.

¹ Lc 11,14

² 1Reg 16,23 (Vg. ... *recedebat enim*...)

³ Cf. AUG., *De diversis ad Simplicianum*, II, q. 1,4, PL 40,132

⁴ GLO. INT., Apoc 12,9: «*Diabolus, “seorsum fluens a bonis ad malos”; Sathanas: “idest adversarius”*».

⁵ HIER., *Lexicon origenianum*, PL 23,1302

⁶ Iob 24,23 (Vg. *add mut*)

2 - Nota quod in hoc evangelio sunt quattuor particulae, super quarum qualibet, ad honorem Dei et maiorem utilitatem audientium, sermonem brevem volumus componere. Prima particula est: *Erat Iesus eiciens daemonium*. Secunda: *Cum fortis armatus*⁷. Tertia: *Cum immundus spiritus exierit ab homine*. Quarta: *Extollens vocem quaedam mulier de turba* etc. Similiter et historia Genesis, quae legitur et cantatur in praesenti dominica, in quattuor partibus dividitur. Prima pars agit de Ioseph venditione. Secunda de ipsius incarceratione. Tertia de septem vaccis et septem spicis et septem annorum fame. Quarta de totius Aegypti per ipsius Ioseph industriam liberatione. In nomine ego Iesu Christi de prima particula huius evangelii dicamus.

I – De Ioseph venditione

3 - *Erat Iesus eiciens daemonium*. Nota quod ‘in uno homine Dominus Iesus quattuor miracula est operatus: caecum illuminavit, hunc daemonicum Matthaeus [et] caecum esse memorat, mutum loqui et surdum fecit audire et ipsum a daemonio liberavit’⁸. Qualiter Dominus ista quattuor in sancta Ecclesia spiritualiter in peccatoribus quotidie operetur, et quilibet istorum quid moraliter significet videamus.

Erat Iesus eiciens daemonium etc. Attende diligenter quod sicut iste daemonicus in tribus sensibus principalibus et ceteris nobilioribus amisit virtutem naturalem, scilicet videndi, loquendi et audiendi, sic peccator, qui a diabolo per mortale peccatum possidetur, in tribus suae animae sensibus, ceteris principalioribus, nobilioribus, videndi, loquendi et audiendi virtutem amisit spiritualem. Et nota quod in visu cognitio, in lingua confessio, in aure obedientia designatur. Ille clare videt qui malitiam suam recognoscit; ille recte loquitur qui malitiam cognitam nude et aperte confitetur; ille acute audit qui voci sui confessoris voluntarie obedit.

De his tribus habes concordantiam in prima parte historiae praesentis dominicae, ubi dicitur quod ‘Ioseph missus de valle Hebron, venit in Sichem et de Sichem in Dothain’⁹. ‘Ioseph accrescens’¹⁰, ‘Hebron visio’¹¹, ‘Sichem labor’¹², ‘Dothain defectus’¹³ interpretatur. Ioseph est poenitens, qui tantum accrescit in conspectu Dei, quantum decrescit in conspectu suo. Unde Sauli, in primo libro Regum, dicit Dominus: ‘Cum esses parvulus in oculis tuis, caput te constitui in tribus Israel’¹⁴. In valle Hebron, idest visionis, peccati cognitio; in Sichem, confessionis labor; in Dothain propriae voluntatis defectio designatur.

Poenitens ergo, missus de valle Hebron, venit in Sichem. Vallis Hebron, quae interpretatur visio, est peccati cognitio. Unde Ieremias: *Vide vias tuas in convalle*¹⁵. In convalle, idest duplici humilitate, interiori scilicet et exteriori, vide, idest cognosce, vias tuas, idest peccata tua, quibus quasi quibusdam viis tendis in infernum, de quibus Propheta: *Cogitavi, inquit, vias meas, et converti pedes meos in testimonia tua*¹⁶. Et iterum Ieremias: *Scito et vide, idest cognosce, quia malum et amarum est te reliquisse Dominum tuum, et non esse timorem mei apud te, dicit Dominus exercituum*¹⁷. Itemque: *Leva oculus tuos in directum et vide ubi nunc prostrata sis*¹⁸.

⁷ Haec particula bis exponitur ab Antonio: primo allegorice de diabolo hominem captivante (I,132,1 – 140,2), secundo moraliter de spiritu superbiae (I,140,3 – 145,15). Expositio allegorica congruit secundae clausulae iuxta tabulam sermonum; expositio moralis congruit tertiae clausulae iuxta eandem tabulam.

⁸ Cf. GLO. ORD., Lc 11,14. GLOSSA tria miracula asserit hic facta a Domino; Antonius e contra quattuor, quia, praeter alia, daemonicum surdum fuisse astruit

⁹ Cf. Gen 37,14-17

¹⁰ Cf. Gen 49,22

¹¹ HIER., *De nominibus hebraicis*, PL 23,821: «Chebron, coniugium, sive incantator, aut visio sempiterna, et hoc heth habet in principio».

¹² Cf. GLO. INT., Gen 37,12: «Sichem, “humeri”».

¹³ GLO. ORD. et INT., Gen 37,17: «Dothain, “defectionem”».

¹⁴ Cf. 1Reg 15,17

¹⁵ Jer 2,23

¹⁶ Ps 118,59

¹⁷ Jer 2,19 (Vg. *mut add*)

¹⁸ Jer 3,2

Et nota quod dicit: *in directum*. Heu! quam pauci sunt hodie qui in directum oculos levant; omnes fere in obliquum, quasi strabi, aspiciunt. Ille procul dubio in directum oculos levat qui iniquitatem suam, prout commisit, cognoscit, et, sicut se habuit, ad punctum, ad unguem directe confitetur. *Leva ergo oculos tuos in directum*, non in obliquum: non verecunderis, non timeas; haec enim duo solent impedire directionem oculorum. ‘Fertur esse quamdam avem, quae si recto et directo intuitu oculorum infirmi faciem aspexerit, infirmus omnino liberabitur; si vero ab ipsius infirmi facie avis oculorum suorum intuitum averterit, vel in obliquam partem aspexerit, signum est mortis’¹⁹. Sic peccator, si oculos suos in directum levaverit et peccata sua viderit et cognoverit, crede mihi, quia *vita vivet et non morietur*²⁰. Si vero in obliquum aspexerit, vel simulatorie, vel palliate peccata sua confessus fuerit, signum et indicium est aeternae damnationis. *Leva ergo oculos tuos in directum, et vide*, idest cognosce, *ubi*, idest in quanta miseria, *nunc*, quae antea eras *domina gentium*, idest vitiorum, *princeps provinciarum*, idest quinque sensuum, *prostrata sis*, quia *facta es sub tributo*²¹ diaboli et peccati.

4 - Bonum est ergo, fratres carissimi, habitare in valle Hebron, videre et cognoscere prius culpam et iniquitatem nostram, et postea venire in Sichem, qui interpretatur labor, idest in confessionem, quae vere est labor et dolor. Unde Michaeas propheta: *Dole et satage, filia Sion, quasi parturiens*²². O filia, idest, o anima, quae es et debes esse *filia Sion*, “idest caelestis Ierusalem”²³, *dole* in contritione, *et satage*, idest satis age, *quasi parturiens* in confessione. Et bene dicitur: *quasi parturiens*. Sicut enim parturiens laborat et dolet, sic peccator laborare et dolere debet in confessione, ut sit sicut cerva, quae cum dolore et labore parturit. Unde dicit Iob: *Cervae incurvantur ad fetum et pariunt, et rugitus emittunt*²⁴. Cervae sunt poenitentes, qui coram sacerdote debent se incurvare et humiliare et peccata sua parere et rugitus amarissimos emittere. Sed, heu! heu! Quanti sunt hodie, qui non sicut cervae, sed sicut equae pariunt.

Dicitur in NATURALIBUS, quod ‘equae non dolent cum pariunt et propter fumum luminis extincti aborsum faciunt’²⁵. Sic quidam peccatores, qui, cum peccata sua confitentur, sine labore et dolore ipsa pariuntur; sed *mulier cum parit tristitiam habet*²⁶, dicit Dominus; et quando in talibus extinctum est lumen gratiae, fumante concupiscentia, aborsum faciunt, idest peccatum pariunt. Unde Iacobus: *Concupiscentia cum conceperit parit peccatum, peccatum vero cum consummatum fuerit, generat mortem*²⁷.

Audi quomodo ille sanctus Iob, “qui interpretatur dolens”²⁸, de valle Hebron venerat in Sichem, cum dicebat: *Ego non parcam ori meo; loquar in tribulatione spiritus mei, confabulabor cum*

¹⁹ Cf. ARIST., *De hist. an.* IX,11,614b 35-615a3 : «Colunt aliae loca fragosa et saxa et cavernas; ut quem a praeceptis torrentium alveis charadrium appellamus, quasi hiaticulum dixeris. Prava haec avis et colore et voce: et noctu apparet, die aufugit»; PLINIUS, *Naturalis historiae* XXX,28: «Avis icterus vocatur a colore, quae si spectetur, sanari id malum tradunt, et avem mori. Hanc puto latine vocari galgulum»; AELIANUS, *De animalium natura*, XVII,13 : «Charadrius avis eximio naturae beneficio affecta est, nam si quis ictericus in eam acerrime intueatur, illa contra oculos fixis, tamquam vicissim et succensens, respiciat, sic affectum hominem suo obtutu ad sanitatem reducit»; PETRUS DAMIANUS, *De bono religiosi status*, 10, PL 145,772: «Est igitur hoc volatile totum album, nec ulla nigredinis macula reperitur in plumis. Quisquis autem est in aegritudine constitutus, per praesentiam huius volucris valet absque dubietate colligere utrum se in proximo convalescere, an imminente mortis articulo necesse sit interire. Nam si infirmitas est ad mortem, mox ut aegrotum viderit, protinus oculos suos avertit, eumque ultra non respicit. Et sic indicium datur quoniam ex incommoditate concepta languidus moritur. Alioquin si languidus ille victurus est, praesto charadrius obtutum suum in eius ora defigit, ac intra se omnem illius aegritudinem concipit; deinde contra solis ardorem impiger evolat, aegroti valetudinem soli se obiciendo comburit, ac per aerem volitando dispergit. Mirabile visu! extemplo se languidus erigit, et defaecatus omni passionum gravitudine convalescit»; HUGO DE FOLIETO, *De bestiis* I,48; II,31, PL 177,48,77.

²⁰ Ez 33,15

²¹ Lam 1,1 (Vg ... *facta est...*)

²² Mich 4,10

²³ GLO. ORD., Mich 4,8

²⁴ Iob 39,3

²⁵ Cf. AELIANUS, *o.c.*, IX,54

²⁶ Io 16,21

²⁷ Iac 1,15

²⁸ GLO. ORD., Iob 1,1

*amaritudine animae meae*²⁹. Ecce brevis et perutilis forma confessionis. Ille ori suo non parcat, qui nude et aperte peccatum et circumstantias peccati confitetur; in tribulatione spiritus sui loquitur, qui corde contrito et spiritu contribulato seipsum accusat, sibi ipsi imputat, sese iudicat; cum amaritudine animae suae confabulatur, qui nihil sibi reservat, sed iterum atque iterum dolorem innovat; se totum arbitrio sacerdotis exponens, dicit cum Saulo: Domine, Domine, quid me vis facere?³⁰

Unde et bene subiungitur: *Et de Sichem venit in Dothain*, qui interpretatur defectus. Poenitens enim a seipso debet deficere et praeceptis sui confessoris, sui maioris, voluntarie obedire, dicens cum Samuele: *Loquere, Domine, quia audit servus tuus*^{31/a}. Ecce iam aperte habes quid videre, quid loqui, quid audire debeat poenitens. Sed, quia omne quod dicitur melius per sui contrarium cognoscitur^{31/b}, ideo de oppositis his tribus quae diximus videamus.

5 - *Erat Iesus eiciens daemonium* etc. Istud daemonium est illa fera pessima, de qua dicitur in historia praesentis dominicae: *Fera*, inquit Iacob, *pessima comedit eum; bestia devoravit Ioseph*³². Et qualiter haec bestia devorat Ioseph videamus. Dictum est superius, quod daemonium daemónico illi tria mala intulerat: lumen abstulit, voce et auditu privavit. Sic peccatori, in peccato mortali existenti, lumen aufert, ne peccata sua cognoscat; voce privat, ne ipsa in confessione aperiat; ‘aurem obturat, ne vocem incantantis sapienter audiat’³³. De his tribus habes concordantiam in eadem historia Genesis, in qua subiungitur: *Confestim igitur, ut pervenit Ioseph ad fratres, nudaverunt eum tunica talari et polymita; miseruntque in cisternam, quae non habebat aquam. Et extrahentes eum de cisterna vendiderunt Ismaelitis negotiatoribus qui duxerunt eum in Aegyptum*³⁴.

Nota ista tria verba: nudaverunt tunica, miserunt in cisternam et vendiderunt. In tunica talari et polymita designatur peccati notitia. Unde dicitur in evangelio Ioannis circa finem, quod Petrus *succinxit se tunica, erat enim nudus, et misit se in mare*³⁵. Vere Petrus tunc nudus fuit quando ‘ad vocem ancillae Christum negavit’³⁶, sed tunica se succinxit, cum trinae negationis culpam cognovit. Et tunc vere fuit Petrus, “idest agnoscens”³⁷, et sic se misit in mare, idest amaritudinem lacrimarum. Unde Lucas: *Recordatus, inquit, Petrus verbi Iesu, quod dixerat: priusquam gallus cantet ter me negabis; et egressus foras flevit amare*³⁸. Sic peccator tunica debet se succingere, idest iniquitatem suam cognoscere, et in mare, idest contritionis amaritudinem, se mittere. Sed multi sunt hodie qui tunica se succingunt, culpam suam cognoscunt, sed in mare se mittere nolunt, quia poenitentiam pro peccatis suis agere renuunt.

Et nota quod haec tunica dicitur talaris et polymita. Animae nostrae tunica, quae est peccati notitia, debet esse talaris, idest finalis. Cum enim per totam vitam nostram peccata nostra debeamus quotidie cognoscere et cognita deflere, in fine tamen vitae nostrae potius, diligentius et devotius ipsa debemus cognoscere, et omnia tam particulariter quam universalitater confiteri. Tunc enim debemus facere ‘sicut facit cygnus, qui, quando moritur, cantando moritur; et hoc dicunt contingere propter quamdam plumam, quam habet in gutture; sed tamen cantus ille dolorosus est ei’³⁹. Cygnus albus est

²⁹ Job 7,11

³⁰ Act 9,6

^{31/a} IReg 3,10. Il Concilio Lateranense IV (1215) prescrive la confessione annuale, da farsi al “proprio” sacerdote, inteso come proprio parroco: «Omnis utriusque sexus fidelis, postquam ad annos discretionis pervenerit, omnia sua solus peccata saltem semel in anno fideliter confiteatur proprio sacerdoti», DENZINGER 437. Cf. BENIAMINO COSTA, *La penitenza in s. Antonio*, in «Atti 1981», p. 599.

^{31/b} «Omne enim contrarium per suum contrarium melius cognoscitur», BRUNO ASTENSIS (1045-1123), *Expositio in Pentateucum*, PL 164,162; «Numquam enim melius aliquid cognoscitur quam per suum contrarium, utpote quando bona sit sanitas nunquam melius cognoscitur homo quam cum aegrotat». Cf. STEPHANI BALUSII TUTELENSIS (1630-1718), *Miscellanea: Novo ordine digesta et non paucis monumentis aucta*, J. Ricomini, 1764.

³² Gen 37,33

³³ Cf. Ps 57,6

³⁴ Gen 37,23-24.28 (Vg. om add)

³⁵ Io 21,7 (Vg. mut)

³⁶ Cf. Io 18,17

³⁷ GLO. ORD., et INT., Mt 4,18: «Petrus, “agnoscens”».

³⁸ 22, 61-62 (Vg. om mut)

³⁹ De cygno, seu olore, poetae et rerum naturalium scriptores mira dixerunt; de eisdem in morte flebili cantu scripserunt: ARISTOTELES, id affirmans (*De hist. an.*, IX,12,651b2), PLINIUS, negans unus (*Nat. hist.* X,32), OVIDIUS (*Heroidum* VII,1-2), AELIANUS (*o.c.*, II,32; V,34;X,36), HUGO DE FOLIETO (*o.c.*, I,53, PL 177,51),

peccator conversus, super nivem dealbatus. Hic in articulo suae mortis devote debet cantare, idest peccata sua in amaritudine animae suae recogitare. Pluma in cygni gutture est peccati notitia et confessio in ore iusti, ex quo debet procedere cantus dolorosus, quia tunc valde fructuosus. Et sic haec tunica talaris erit polymita, 'idest varietate virtutum decorata' ⁴⁰; omnis enim laus in fine canitur. Sed, heu! heu! hac pretiosissima tunica daemones denudant Ioseph, cum infelicis animae oculos excaecant et ei suae iniquitatis notitiam auferunt, ne nuditatis suae verecundiam et ignominiam videat et cognoscat.

Sequitur secundum: *Miseruntque in cisternam veterem, quae non habebat aquam.* Cisterna vetus sine aqua est mens peccatoris 'dierum malorum inveterata' ⁴¹, in qua non est aqua confessionis, nec lacrima compunctionis. In cisterna obstinationis a daemonibus peccator recluditur, ne egredi valeat in lucem confessionis. Unde dicitur in secundo libro Regum, quod 'Nabuchodonosor oculos Sedeciae effodit, vinxitque eum catenis, et duxit in Babylonem' ⁴². Sic diabolus prius eruit oculos peccatori, ne iniquitatem suam cognoscat, et postea ligat catenis malae consuetudinis et ponit in carcerem obstinationis, ne exire valeat in lucem confessionis.

Sequitur tertium: *Vendiderunt eum Ismaelitis negotiatoribus, qui duxerunt eum in Aegyptum.* "Peccator venditur et in Aegyptum ducitur, cum Ecclesiae praedicationi se subtrahit et consiliis bonorum non acquiescit et, vocem sapienter incantantis ne audiat, aurem claudit. Vere iste est daemoniacus a diabolo possessus, quia non videt suae iniquitatis culpam, non loquitur in confessione, non audit vitae aeternae doctrinam. Sed quid fecit pius et benignus Iesus?"

6 - Dicat Lucas: *Erat, inquit, Iesus eiciens daemonium* etc. Iesus a peccatoribus eicit daemonium, cum suae dilectionis imprimit titulum et suae Passionis in ipsorum cordibus ponit signaculum. Unde dicit beatus Paulus in hodierna epistola: *Estote imitatores Dei, sicut filii carissimi; et ambulate in dilectione, sicut et Christus dilexit nos et tradidit semetipsum pro nobis oblationem et hostiam Deo in odorem suavitatis* ⁴³. In hac auctoritate duo notantur: Christi dilectio et passio; quae duo extricant daemonium. Propter nimiam caritatem, qua dilexit nos, *tradidit semetipsum pro nobis oblationem et hostiam Deo in odorem suavitatis*. Odor huius 'sacrificii vespertini, idest Passionis Iesu Christi' ⁴⁴, omne eicit daemonium. Unde dicitur in libro Tobiae quod Tobias *protulit de cassidili suo partem iecoris, posuitque eam super carbones vivos. Tunc Raphael angelus apprehendit daemonium, et religavit eum in deserto superioris Aegypti* ⁴⁵. In iecore, quo amamus, Christi dilectio, in carbonibus vivis eiusdem Passio designatur. Ponamus ergo partem iecoris, etsi non totum iecur, super carbones vivos; recogitemus qualiter Filius Dei, amor noster et, ut ita dicam, iecur nostrum, sola dilectione pro nobis super carbones vivos, idest crucem et clavos acutissimos, fuit assatus in odorem suavitatis. Credite mihi, o fratres, quia iste odor suavitatis, ista memoria dominicae Passionis omne eicit daemonium. Et si hoc fecerimus, tunc Raphael, "qui interpretatur medicina" ⁴⁶, idest ipse Iesus Christus, qui est medicina nostra et magni consilii angelus, apprehendet diabolum et religabit eum in deserto superioris Aegypti, ne amplius nobis valeat nocere.

Bene ergo dicitur: *Erat Iesus eiciens daemonium, et cum eiecisset, daemonium, homo ille vidit, locutus fuit et audivit, et admiratae sunt turbae.* Nec mirum, quia cessante causa cessat effectus. Eiecto daemonio mortalis peccati a corde peccatoris, statim incipit videre, idest cognoscere, loqui, idest confiteri, audire, idest obedire. Unde dicit Apostolus in fine hodiernae epistolae: *Eratis enim aliquando tenebrae, nunc autem lux in Domino: ut filii lucis ambulate. Fructus enim lucis est in omni bonitate et iustitia et veritate* ⁴⁷. Nota ista tria verba: *in omni bonitate*, ecce peccati notitia, sine qua nullus ad bonitatem poterit pervenire, de qua ille bonus poenitens dicebat: 'Iniquitatem meam ego

ALEXANDER NECKAM (*De naturis rerum*, II,49, p. 100). De causa autem huiusmodi cantus, de pluma scilicet in gutture, ut ait Antonius, nusquam invenimus sermonem.

⁴⁰ Cf. GLO. ORD., et INT., Gen 37,23: «Polymita, "carne assumpta, quae omni virtute perfecta"».

⁴¹ Cf. Dan 13,52

⁴² Cf. 4Reg 25,7

⁴³ Eph 5,1-2 (Vg. *Estote ergo...*)

⁴⁴ Cf. GLO. ORD., Ps 140,2

⁴⁵ Tob 8,2-3 (Vg. ... *illud...*; Vg. iuxta edit. a monachis S. Hieronymi in Urbe editam ... *eum...*)

⁴⁶ Cf. GLO. ORD., et INT., Tob 3,25: «Raphael, "medicina Dei"».

⁴⁷ Eph 5,8-9

cognosco’⁴⁸. *Et iustitia*, ecce peccati confessio. Quae tanta iustitia quam seipsum accusare? *Iustus*, inquit Salomon, *in principio accusator est sui*⁴⁹. *Et veritate*, ecce obedientia, quae est praeceptis veritatis, idest Iesu Christi et ipsius vicarii, voluntarie obedire.

Referamus ergo gratias Iesu Christo, Dei Filio, qui daemonium eiecit, caecum illuminavit, mutum loqui et surdum audire fecit. Et ipsum Christum unanimiter mentis devotione omnes deprecemur et humiliter postulemus, quatenus a cuiuslibet christiani mente mortale peccatum eiciat et Dei gratiam infundat, ut iniquitatem suam cognoscat et ipsam in confessione aperiat et sui confessoris consiliis et mandatis fideliter obediat. Quod nobis et vobis praestare dignetur ipse Iesus Christus, cui est honor, maiestas et imperium, laus et gloria per aeterna saecula. Dicat omnis creatura: Amen.

II - De Ioseph carceratione, seu de diabolo hominem captivante

7 - *Cum fortis armatus custodit atrium suum, in pace sunt ea quae possidet; si autem fortior illo superveniens vicerit eum, universa arma eius aufert, in quibus confidebat, et spolia eius distribuet*⁵⁰.

Dicitur in benedictione Ioseph, circa finem Genesis: *Sedit in forti arcus eius*⁵¹. “Ioseph interpretatur augmentum”⁵² et significat praedicatorum, qui Ecclesiam sua praedicatione debet quotidie augmentare, ut dicere possit cum eodem Ioseph: *Crescere me fecit Deus in terra paupertatis meae*^{53/a}. In terra paupertatis, idest in exilio huius miserae peregrinationis, Deus praedictorem crescere facit, cum per ipsum numerum fidelium ad ipsius meritum augmentat. ‘Huius arcus est praedictio; sicut enim in arcu sunt duo, lignum scilicet et chorda, sic in praedicatione debet esse lignum veteris et chorda novi Testamenti^{53/b}. De hoc arcu dicit Iob: *Arcus meus in manu mea instaurabitur*⁵⁴. Arcus in manu instaurabitur, cum praedictio opere adiuvatur’⁵⁵. ‘Fructuose, inquit beatus Bernardus, praedicare Deum non sufficit, qui linguae sono testimonio operis non praeludit’⁵⁶. Hic arcus debet sedere in forti non in debili, non in praedictore sed in Christo, ut ipsi totum attribuat, sine quo nihil boni potest facere. Qui vere fuit fortis, quia diabolum fortem alligavit. Unde dicitur in praesenti evangelio: *Cum fortis armatus custodit atrium suum* etc. Istam sancti evangelii secundam particulam primo allegorice deinde moraliter exponamus.

8 - “Fortis armatus est diabolus”⁵⁷. Unde de ipso et eius armatura dicitur in libro Regum: *Egressus est vir spurcius de castris Philistinorum, nomine Goliath, de Geth, altitudine sex cubitorum et palmo. Et cassis aerea super caput eius, et lorica hamata induebatur; et ocreas aereas habebat in cruribus, et clypeus aereus tegebat humeros eius. Hastile autem hastae erat quasi licitorium textentium*⁵⁸. “Goliath interpretatur transmigrans vel transfigurans”⁵⁹ et “significat diabolus”⁶⁰, qui de virtutibus ad vitia, de gaudio transmigravit ad poenam; qui se quotidie ‘in angelum lucis

⁴⁸ Cf. Ps 50,5

⁴⁹ Prov 18,17 (Vg. *Iustus prior est...*)

⁵⁰ Lc 11,21-22 (Vg. *... fortior eo... auferet...*; in GLO. *...fortior illo ...*)

⁵¹ Gen 49,24

⁵² GLO. INT., Gen 30,24: «Joseph, “augmentum”».

^{53/a} Gen 41,52

^{53/b} ALANUS DE INSULIS, *Distinctiones dictionum theologiae*, PL 210,708.

⁵⁴ Iob 29,20

⁵⁵ Cf. GREG., *Moralium* XIX,30,55-56, PL 76,134

⁵⁶ Cf. BERN., *In Cantica* sermo 59,3, PL 183,1063. Secondo ANNA BURLINI CALAPAJ, Antonio riassume un testo che conosceva interamente; cf. *Le citazioni di s. Bernardo*, in «Atti 1981», p. 223. Il testo di Barnardo dice: «Vox turturis audita est in terra nostra... Illius decoris libenter audio vocem: qui non sibi plausum, sed mihi planctum moveat. Vere turtorem exhibes, si gemere doceas: et si persuadere vis, gemendo id magis, quam declamando studeas oportebit. Exemplum sane tum in aliis multis, tum vel maxime hoc in negotio, verbo efficacius est. Dabis vocis tuae vocem virtutis, si quod suades, prius tibi illud cognosceris persuasisse. Validior operis, quam oris vox. Fac ut loqueris, et non solum me facilius emendas, sed te quoque non levi liberas probo».

⁵⁷ GLO. ORD., Lc 11,21

⁵⁸ 1Reg 17,4-7 (Vg. *mut add; hamata pro squamata* etiam in Vg. GLOSSAE)

⁵⁹ GLO. INT., 1Reg 17,23: Goliath, “revelatus, transfiguratus vel transfigurans”.

⁶⁰ GLO. ORD., 1Reg 17,21

transfigurat’⁶¹, ut hominem decipiat. Et est de Geth, “quod interpretatur torcular”⁶²; diabolus enim homines in pressuris tribulationum premit, sicut uva premitur in torculari, ut boni, quasi vinum, in aeternae vitae cellaria reponantur, mali vero, tamquam acini, in sterquilinum aeternae damnationis proiciantur. Hic egreditur de castris Philistinorum, ‘qui interpretantur potionem cadentes, et significant peccatores, qui, amore mundi inebriati, a gratia Dei cadunt in culpam’⁶³ et a culpa postea ruunt in gehennam. In istorum castris moratur diabolus; hospitium enim diaboli est cor hominis pravi. Unde dicit GLOSSA, super illud Habacuc: *Pro iniquitate vidi tentoria Aethiopiae*⁶⁴: “Qui divitiis laborant et honoribus, fiunt hospitium daemonum, qui debuerant esse Dei templum”⁶⁵.

Goliath spurius fuit. ‘Spurius dicitur ille qui partim nobilis partim est ignobilis’⁶⁶. Sic diabolus nobilis est creatione, ignobilis quoad vitia. *Hic dicitur fuisse altitudine sex cubitorum et palmo*. Legitur in Ezechiele quod ‘vir ille, cuius erat species quasi species aeris, habebat calamus mensurae in manu, quo mensuravit templum, et calamus ille erat sex cubitorum et palmo’⁶⁷. Ecce, qualis fuit mensura templi talis et mensura Goliae. Mensura templi consistit in diversitate graduum in Ecclesia, et diabolus contra hos habet mensuram suam. ‘Per sex cubitos intelliguntur opera misericordiae, silicet opera vitae activae, per palmum contemplativa, quae vix praegustatur in hac vita, et ita bene palmus’⁶⁸. Et diabolus extendit se contra activos et contemplativos.

Sequitur: *Et cassis aerea super caput eius*. Nota quod omnia arma Goliae aerea fuerunt. Sic et arma diaboli. Arma diaboli sunt illi qui defendunt diabolum, ne in malis interficiatur. Aerea sunt, quia fortes ad defendendum partes eius. Unde in Iob: *Ossa eius velut fistulae aeris*⁶⁹. Ossa carnem sustentant. ‘Ossa diaboli sunt illi qui alios in malum supportant; hi sunt velut fistulae aeris, quia sonum habent tantum et non sensum, sicut fistulae. Verba dicunt, sed nulla bona faciunt, et sicut aes ad tactum resonat, sic isti ad ictum increpationis remurmurant’⁷⁰.

Et lorica hamata induebatur, ita quod macula maculae consita erat. Lorica diaboli sunt mali, inseparabiliter ei connexi. Unde Iob: *Corpus eius quasi scuta fusilia, et compactum squamis se prementibus. Una uni coniungitur, et ne spiraculum quidem incedit per eas; una alteri adhaerebit, et tenentes se nequaquam separabuntur*⁷¹. Squamae diaboli, idest defensores eius, se premunt, quia unus defendit alium. “Magna enim inter molles concordia”⁷². ‘Ita enim sunt compacti et connexi, quod nec spiraculum divinae gratiae nec praedicationis dominicae per eos potest incedere’⁷³. Et sicut complices sunt hic in malo, ita communiter aeterno participabunt supplicio.

Et ocreas aereas habebat in cruribus. Ocreae sunt excusationes luxuriae. Luxuriosus enim, quasi quibusdam ocreis femora protegit, dum luxuriae culpam, ad maiorem suae damnationis cumulum, defendit. Unde Iob: *Protegent umbrae umbram eius*⁷⁴. ‘Umbrae, idest luxuriosi nigri et obscuri, protegent umbram, idest defendunt suam luxuriam; eius, idest diaboli, sub qua dormit et requiescit’⁷⁵.

Et clypeus aereus tegebat humeros eius. ‘Clypeus diaboli sunt illi qui sagittas praedicationis a se repellunt’⁷⁶, de quibus dicit Dominus Ezechieli: *Fili hominis, mitto ego te ad filios Israel, gentes apostatrices, quae recesserunt a me. Loqueris ad eos verba mea, si forte audiant et quiescant, quoniam irritatores sunt*⁷⁷; sed nolunt audire te, quia nolunt audire me⁷⁸.

⁶¹ Cf. 2Cor 11,14

⁶² GLO. ORD., 2Reg 1,20

⁶³ Cf. GLO. ORD., Is 14,31

⁶⁴ Hab 3,7

⁶⁵ GLO. ORD., ibidem: Cf. [RABANUS MAURUS \(780-856\), Commentaria in Cantica, PL 112,1120](#).

⁶⁶ Cf. GLO. ORD., 1Reg 17,4

⁶⁷ Cf. Ez 40,3-5

⁶⁸ Cf. GREG., *Moralium XXX*,16,53, PL 76,553-554; GLO. ORD., Ez 40,5

⁶⁹ Iob 40,13

⁷⁰ Cf. GREG., *Moralium XXXII*,17,29-30, PL 76,654

⁷¹ Iob 41,6-8 (Vg., *Corpus illius... compactum*; in Glo., *Corpus eius... et compactum...*)

⁷² IUVENALIS, *Satura* 2,47. Editiones: «Magna inter molles...».

⁷³ Cf. GLO. ORD., Iob l.c.

⁷⁴ Iob 40,17

⁷⁵ Cf. GLO. ORD., Iob 40,16-17

⁷⁶ Cf. GLO. ORD., Iob 39,22

⁷⁷ Ez 2,3.7 (Vg. *add mut*)

9 - *Hastile autem hastae erat quasi liciatorium textentium*. Hostilis adiutorio fit tela. Haec est iniqua tentatio, cuius adminiculo diabolus telam texit iniquitatis. Diabolus enim texit telam sicut aranea, de qua dicitur sic in libro NATURALIUM: “Aranea prius extendit fila texturae et ponit ipsam in terminis; deinde texit in medio inter istas extremitates et imponit texturam sufficientem et praeparat locum convenientem venationi; et ipsa venit ad medium, quasi speculator alicuius bestiolae. Et si aliqua musca vel aliquid tale ceciderit, subito movetur aranea et exhibit de loco suo et incipiet ligare eam et involvere illam textura, quousque perveniat quod captum est ad indebilitatem. Deinde fert ipsam ad locum, in quo deponit quod deprehendit. Et cum patitur famem suget eius humiditatem; et vita eius non est nisi in illa humiditate”⁷⁹.

Sic diabolus, cum hominem vult capere, prius extendit quaedam fila subtilium cogitationum, et ipsa ponit in terminis, idest sensibus corporis, per quos subtiliter potest cognoscere cui vitio sit magis homo applicabilis. Deinde texit in medio, idest in corde, et ibi imponit texturam sufficientem, idest tentationem maiorem, et in ipso praeparat locum convenientem venationi. Et ipse venit ad medium, quasi speculator alicuius bestiolae. Diabolus enim in toto corpore hominis, nullum membrum ita conveniens ad venandum, ad speculandum, ad decipiendum invenit sicut cor hominis, quoniam ex ipso vita procedit. Et si aliquam muscam, idest aliquem carnalem, qui vere musca dicendus est, viderit cadere in texturam suae suggestionis, per consensum cordis, statim incipit ligare tentationibus diversis et involvere tenebris, quousque perveniat ad indebilitatem, idest effeminationem mentis; et sic fert ipsam muscam, idest ipsum peccatorem ad locum in quo deponit quod deprehendit. Locus proprius diaboli est perpetratio malae operationis, in quo deponit quod textura subtilis suggestionis deprehendit, et ita sugit humiditatem eius, idest compunctionem animae, quam dum anima habet, diabolus ei non potest nocere. Bene ergo dicitur: *hastile autem hastae erat quasi liciatorium textentium*.

10 - Ecce habes quibus armis armatur diabolus, de quo dicitur: *Cum fortis armatus custodit atrium suum, in pace sunt ea quae possidet*. ‘Atrium diaboli ante adventum Christi erat totus mundus’⁸⁰, ‘non creatione sed primi parentis praevaricatione, ob cuius inobedientiam in eius posteritate, Dei permissione, habuit potestatem’⁸¹. Et sic omnia in pace possidebat, quia non Moyses, non Elias vel Ieremias, vel aliquis ex patribus Veteris Testamenti eum ab atrio expellere potuerunt. Venit ergo a *regalibus sedibus*, idest a sinu Patris, *durus debellator*, ut dicitur in libro Sapientiae, et *in mediam exterminii terram*, quam diabolus exterminaverat, iunctis duobus pedibus divinitatis et humanitatis, *prosilivit*⁸²; et sic *liberavit eos qui timore mortis*, ut dicit Apostolus ad Hebraeos, *per totam vitam “subditi”, obnoxii erant servituti*⁸³.

Unde sequitur: *Si autem fortior illo superveniens vicerit eum, universa arma eius aufert, in quibus confidebat, et spolia eius distribuet*. ‘Fortior est Iesus Christus’⁸⁴, de cuius armatura dicit Isaias: *Indutus est iustitia ut lorica, et galea salutis in capite eius; indutus est vestimentis ultionis, et opertus est quasi pallio zeli*⁸⁵. Lorica Iesu Christi fuit iustitia, qua diabolum iuste expulit ab atrio, quod in pace possidebat; ‘quia diabolus manum extendit in Christum, in quo nihil habebat, iuste

⁷⁸ Ez 3,7

⁷⁹ ARIST., *De hist. an.*, IX,39,623a7-17. Iuxta aliam interpretationem: «Tertium genus, quod sapientissimum autissimumque omnium est, texit enim primum filis quoque versus distendens in orbem, tum stamina ducens, initio a medio accepto, nec inscite medium ipsum accipit; deinde subtegmina inferens atque stipans, cubile et repositorium alibi sibi constituit; sed venationem in medio sui operis observando exercet. Cum enim bestiola eo inciderit, motu medii excitus, occurrit devincitque, primum obvolvens araneis, dum defatiget infirmamque faciat; tum tollit ac defert, et si forte fame tenetur exugit: haec enim fruitio eius est...».

⁸⁰ Cf. GLO. ORD., Lc 11,21: BERN., *Contra quaedam capitula errorum Abelardi*, PL 182,1064.

⁸¹ Cf. P. LOMB., *Sent.* III, dist. 20,2, PL 192,799 ; *Ad Claras Aquas*, II, p.126.

⁸² Sap 18,15 (Vg. ... *prosilivit*)

⁸³ Hebr 2,15 (Vg. *liberaret...*). Verbum “subditi » est GLO. INT., ibidem.

⁸⁴ Cf. GLO. ORD., Lc 11,22

⁸⁵ Is 59,17

meruit amittere Adam cum sua posteritate, in quo aliquid habere videbatur’⁸⁶. ‘Privilegio enim meretur privari, qui privilegio sibi concessio abutitur’⁸⁷.

Et galea salutis in capite eius. Caput est Divinitas. *Caput*, inquit Apostolus, Iesu Christi Deus⁸⁸. Galea est Humanitas. Caput ergo latens sub galea est Divinitas latens sub Humanitate, ‘quae operata est salutem in medio terrae’⁸⁹. *Indutus est etiam vestimentis ultionis, et opertus est quasi pallio zeli.* Ad hoc Iesus Christus vestimenta nostrae humanitatis accepit, ut de inimico diabolo ultionem acciperet et suam sponsam, scilicet animam nostram, de eius manibus liberaret. Bene ergo dicitur: *Si fortior illo superveniens vicerit eum, universa arma eius aufert.* Arma diaboli erant illi de quibus superius dictum est. Quae omnia Christus ei abstulit, cum de filiis irae fecit filios gratiae. Sicut ‘David Goliath in funda et lapide deiecit’⁹⁰, sic Christus in funda Humanitatis et lapide Passionis diabolum devicit. Unde David: *Apprehende arma et scutum et exurge in adiutorium mihi*⁹¹. *Apprehende arma*, o Fili Dei, idest membra humana, *et scutum*, idest crucem, ut sic armatus fortem diabolum devincas, qui humanum genus vinctum in carcere detinebat.

11 - Hic est noster Ioseph, qui in cruce, quasi in quodam carcere, manibus et pedibus alligatus, inter duos latrones fuit clavis confixus. Sicut enim ‘ille Ioseph, filius Iacob, nefario meretricis noluit consentire stupro, sed, relicto in manibus eius pallio, aufugit, per quod eum tenere voluit, et ideo apud virum Putiphar, quod ei illudere voluisset, accusavit; qui iratus eum in carcerem misit, in quo pincerna et pistor regis Aegypti vincti tenebantur. Quibus, iuxta somniorum congruam interpretationem, certum et verum rei venturae dedit praesagium: pincernae scilicet quod de carcere egrederetur in regis palatium, et pistori quod de carcere extractus suspenderetur in patibulo’⁹². ‘Sic Iesus Christus, Dei Filius, quia meretrici, idest Synagogae Iudaeorum, perfidae consentire noluit, quae eum per pallium legalium observationum et traditionum seniorum, quibus se quasi quodam pallio palliabant, ut iusti hominibus apparerent, tenere voluit. Sed ipse, pallio dimisso, idest ritu legalis observantiae relicto, aufugit, tamquam dominus, non servus, legis’⁹³. Synagoga, videns se contemptam, eum apud Putiphar accusavit. ‘Putiphar interpretatur os inclinans ad dissecandum’⁹⁴, et significat Pilatum, qui os declinavit ad dissecandum, idest flagellandum Iesum: ‘Fragellatum, inquit, vobis tradam eum’⁹⁵.

Apud hunc Synagoga meretrix accusavit Ioseph, dicens: *Hunc invenimus subvertentem gentem nostram et prohibentem tributa dari Caesari. Commovit populum, docens per universam Iudaeam, incipiens a Galilea usque huc*⁹⁶. Pilatus autem, verbis meretricis consentiens, ‘adiudicavit fieri petitionem eius et tradidit Iesum, ut crucifigeretur’⁹⁷. Qui in cruce, clavis affixus, inter duos latrones, sicut Ioseph inter pincernam et pistorem, fuit alligatus. Ille latro, immo, ut verius dicam, sanctus confessor, qui, Petro negante, Christum confessus est, vere pincerna fuit: vino enim compunctionis fuit inebriatus, et poculum aureum fidei, spei et caritatis porrexit dicens: *Memento mei, Domine, dum veneris in regnum tuum*⁹⁸. Et ideo audire meruit: *Amen dico tibi, hodie mecum eris in*

⁸⁶ Cf. GLO. ORD., Iob 26,12, ex GREGORIO (*Moralium* XVII,30,47, PL 76,33); P. LOMB., *Sent.* III, dist. 20,3, PL 192,799, ex AUGUSTINO (*De Trinitate* XIII,14,18, PL 42,1027-1028).

⁸⁷ Cf. GRATIANUS, *Privilegium* (c. 63), C, XI, qu. 3, PL187,862: «Privilegium omnino meretur amittere qui permissa sibi abutitur potestate». Cf. AUG., *Sermo de tempore* 247: «Iudicio enim legum ab obtenta dignitate deiicitur, qui privilegio sibi concessio abutitur».

⁸⁸ 1Cor 11,3

⁸⁹ Cf. Ps 73,12

⁹⁰ Cf. 1Reg 17,49-50

⁹¹ Ps 34,2

⁹² Cf. Gen 39,7-20 ; 40,1-22; PETRUS CANTOR (... 1178), *Historia scholastica*, liber Genesis, c. XCI, PL 198,1129: «Tres adhuc dies sunt, post quos Pharaon suspendet te in cruce, et comedent aves carnes tuas. Exinde dies tertius natalicius Pharaonis erat, et inter epulas recordatus est magistri pincernarum et pistorem principis; pincernae restituit in locum suum; pistorem vero suspendit in patibulo; oblitusque est pincerna interpretis sui».

⁹³ Cf. GLO. ORD., Gen 39,12

⁹⁴ HIER., *De nom. hebr.*, PL 23,823

⁹⁵ Cf. Mt 27,26; Lc 23,16

⁹⁶ Lc 23,2,5 (Vg. ... tributa dare Caesari; commovet populum...; in GLO. ... tributa dari Caesari; commovit populum...).

⁹⁷ Cf. Lc 23,24

⁹⁸ Lc 23,42 (Vg. Domine, memento mei...).

paradiso⁹⁹. Ille vero latro perfidus, qui Christum blasphemavit, dicens: *Si tu es Christus, salvum fac temetipsum et nos*¹⁰⁰, pistor fuit, qui, arte pistoria, non dico farina sed furfure malae voluntatis et aqua infidelitatis, panem fecit et in clibano desperationis decoxit, et sic de cruce, quasi de carcere, ad patibulum aeternae damnationis pervenire meruit.

12 - Sequitur: *Et spolia eius destribuet*. ‘Spolia diaboli erant animae’¹⁰¹ iustorum, quae, propter inobedientiam primi parentis, in tenebris detinebantur. Haec spolia Christus distribuit, cum infernum spoliavit et unicuique animae in caelesti regno gloriam contulit. Vel, spolia fuerunt apostoli ceterique discipuli Iesu Christi, de quibus dicit Pater ad Filium in Isaia: *Accelera, spolia detrahe, festina praedari*¹⁰². O Fili, accelera ad Incarnationem; spolia detrahe in praedicatione; ‘festina praedari diabolum’¹⁰³ in tua Passione. “Haec spolia Christus distribuit, cum alios apostolos, alios evangelistas, alios Ecclesiae dedit doctores”¹⁰⁴. Unde Propheta: *Rex virtutum dilecti dilecti, et speciei domus dividere spolia*¹⁰⁵. O fideles *dilecti*, ‘*dilecti*, idest Iesu Christi, *rex*, idest Pater, qui est rex caelestium virtutum’¹⁰⁶, dabit dilecto Filio suo, de quo dixit: *Hic est filius meus dilectus*¹⁰⁷, *dividere spolia*, ‘idest apostolos, evangelistas, doctores’¹⁰⁸; *speciei*, idest ad speciositatem domus, ‘idest Ecclesiae, ut ipsam faciant speciosam’^{109/a}. Cuius speciositatis ille nos faciat participes, qui diabolum devicit et eius arma abstulit, Iesus Christus, qui est benedictus, super omnia Deus, in saecula saeculorum. Amen.

III - De spiritu superbiae

13 - *Cum fortis armatus custodit atrium suum*. Fortis armatus est spiritus superbiae^{109/b}, cuius arma sunt cornua excelsa, quibus ventilat et impugnat totum mundum. Unde Daniel: *Vidi, inquit, arietem cornibus ventilantem contra occidentem et contra aquilonem et contra meridiem, et omnes bestiae non poterant resistere ei, neque liberari de manibus eius; fecitque secundum voluntatem suam et magnificatus est*¹¹⁰. Aries iste spiritum superbiae significat, qui cornibus elationis ventilat contra occidentem, aquilonem et meridiem. In occidente pauperes et minores, in quibus deficit calor virtutis et potentiae; in aquilone aequales - ‘Ponam, inquit diabolus in Isaia, sedem meam ad aquilonem, et ero

⁹⁹ Lc 23,43

¹⁰⁰ Lc 23,39

¹⁰¹ Cf. GLO. ORD., Lc 11,22

¹⁰² Is 8,3 (Vg. ... *spolia detrahere* ...; in GLO. ... *spolia detrahe*...)

¹⁰³ Cf. GLO. INT., ibidem: «*Spolia detrahe*, “ascendens in altum captivam duxit captivitatem”».

¹⁰⁴ GLO. ORD., Lc 1.c. : «*Spolia sunt animae ab eo deceptae, quae victor Christus distribuit, qui est insignium triumphantis, quia captivam ducent captivitatem, dedit dona hominibus quos quidem apostolos, alios evangelistas, etc. (Eph 4,11).*»

¹⁰⁵ Ps 67,13

¹⁰⁶ Cf. GLO. ORD., et INT., ibidem: «*Pater*, “non estis destituti ut putant”». Cf. ANSELMUS LAUDUNENSIS (... 1117), *Liber Psalmorum*, PL 113,942B: «*Rex virtutum. (HIER.): Apostolorum vel dilecti. (CAS.): Pater est rex angelorum, quibus imperat et ipse dilectus. (Aug.): Rex virtutum dilecti. Filii, idest pater vel more veteris Scripturae Christus rex virtutum; Christi, idest, suarum, ut fecit Moyses, sicut praecepit Dominus Moysi. Dilecti, dilecti. (CAS.): Repetitio dilecti ad commendationem; sed non est haec repetitio in omnibus libris, sed sive sit, sive non, hic est sensus, dilecti, non solum ad alia, sed etiam ad dividendas spolia, quae dividendo, speciosam fecit Ecclesiam.*».

¹⁰⁷ Lc 9,35

¹⁰⁸ Cf. GLO. INT., Ps 67,13: “doctores”.

^{109/a} Cf. GLO. ORD., ibidem

^{109/b} MARTINUS LEGIONENSIS (1130-1203), *Sermones de sanctis*, PL 209,35: «*Per virtutem eiusdem sanctae crucis fortis armatus, ille ac superbus, qui in pace atrium suum custodire et vasa possidere videbatur (Lc XI), iuste et rationabiliter vincitur vasa eius, scilicet corda fidelium in quibus confidebat, superbia videlicet et dolus, franguntur; humanum genus Deo reconciliatur, templa idolorum destruuntur, sancta Ecclesia roboratur, Christiani in fide solidantur, pagani, eo quod idola adoraverint, confunduntur, captivi qui diu illic detinebantur, ad perpetuae lucis et pacis requiem transferuntur, ianua paradisi aperuntur, damna caelestium ordinum reparantur, daemonia reprimuntur, hostes superantur; et, breviter dicam, sine illa nullum sacramentum perficitur in sancta Ecclesia.*».

¹¹⁰ Dan 8,4

similis, idest aequalis, Altissimo' ¹¹¹ -; in meridie maiores, in quibus fervet calor dignitatis et potentiae, intelliguntur. Aries ergo cornutus, idest cornutae superbiae spiritus, ventilat contra occidentem, idest conculcat pauperes et minores; et contra aquilonem, quia contemnit aequales; et contra meridiem, quia subsannat et deridet maiores. *Et omnes*, inquit, *bestiae non poterant resistere ei, neque liberari de manibus eius*. O cornuta superbia, quis de manibus tuis poterit liberari, cum Luciferum - 'signaculum similitudinis, cuius operimentum fuit, ut dicit Ezechiel, omnis lapis pretiosus' ¹¹² - in tantae elationis altitudinem elevasti? Caelestis es natione et ideo mentes caelestium inhabitare consuevisti, latens sub cinere et cilicio.

Ab istius bestiae cornibus David propheta exorabat, cum dicebat: *Salva me ex ore leonis, et a cornibus unicornium humilitatem meam* ¹¹³. 'In unicorni superbia singularis intelligitur, quia superbus singulariter vult praeminere' ¹¹⁴ Unde: "Omnisque potestas impatiens consortis erit" ¹¹⁵. Et David detestatur superbiam, dicens: *Domine Deus meus, si feci istud* ¹¹⁶. Et attende quia 'ad maiorem ipsius superbiae detestationem noluit eam proprie nomine nominare' ¹¹⁷. Ante omnia Deus superbiam detestatur. Unde Petrus: *Superbis Deus resistit, humilibus autem dat gratiam* ¹¹⁸. Et de unicorni dicitur in Iob: *Numquid volet rhinoceros, 'vel monoceros, idest unicornis' ¹¹⁹, servire tibi aut morabitur ad praesepe tuum?* ¹²⁰ Quasi diceret: *Tuum non*. Quia superbus non potest considerare praesepe Domini, scilicet quod positus sit in praesepe pro nobis.

14 - Notandum autem quod 'quaedam animalia habent cornua recurvata ad posterius' ¹²¹, per quae significatur superbia aliquorum, quae confringitur per eorum luxuriam, ut qui in cogitatione elati sunt par carnis luxuriam consternantur. Unde Osee: *Respondebit arrogantia Israel in faciem eius* ¹²². 'Solet enim contingere, ut qui occultam superbiam non cognoscit, eandem per luxuriae vitium cognitam erubescit' ¹²³.

'Sunt et quaedam animalia, quae habent cornua declinantia in anterius, ut unicornes' ¹²⁴, per quae significatur superbia hypocritarum, qui simulatione religionis palliant superbiam suam, de quibus dicit Ecclesiasticus: *Est qui nequiter humiliat se, et interiora eius plena sunt dolo* ¹²⁵; et beatus GREGORIUS: "Pretiosa res humilitas, qua superbia palliari appetit, ne vilescat" ¹²⁶.

Item, 'quaedam animalia habent cornua recurvata ad seipsa, ut vacca agrestis' ¹²⁷, per quae significatur superbia aliquorum, quae in seipsa confringitur. Unde ait Isaias: *Confringet Dominus*

¹¹¹ Cf. Is 14,13-14

¹¹² Cf. Ez 28,12-13

¹¹³ Ps 21,22

¹¹⁴ Cf. GLO. INT., ibidem: «Cornibus, (AUG): "Sublimitatibus vel superbia"». «Unicorni (AUG): "Superborum singulariter se erigentim et consortis non ferentium"».

¹¹⁵ LUCANUS, *De bello civili*, I,92-93

¹¹⁶ Ps 7,4

¹¹⁷ Cf. GLO. ORD., ibidem

¹¹⁸ 1Pt 5,5 (Vg. *Dominus superbis...*)

¹¹⁹ Cf. GREG., *Moralium XXXI*,15,29, PL 76,590

¹²⁰ Iob 39,9

¹²¹ Hic et in proxime sequentibus Antonius memorat varios modos, quibus natura genus quadrupedum cornibus instruxit. De his singillatim PLINIUS (*Nat. hist.* I,45) ait: «Cornua multis quidem et aquatilium et marinorum et serpentum variis data sunt modis; sed quae iure cornua intelligantur, quadrupedum generi tantum... Nec alibi maior Naturae lascivia. Lusit animalium armis. Sparsit haec in ramos, ut cervorum. Aliis simplicia tribuit... Aliorum finxit in palmas... Dedit ramose capreis, sed parva... Convoluta in anfractum arietum generi... Infesta tauris. Rupicapris in dorsum adunca, damis in adversum... Aliis singula, et haec in medio capite, aut naribus... Iam quidem aliis ad incursum robusta, aliis ad ictum, aliis adunca, aliis redunca; aliis ad iactum, pluribus modis: supina, convexa, conversa, omnia in mucronem migrantia...».

¹²² Os 5,5 (Vg. *mut*)

¹²³ Cf. GREG., *Moralium XXVI*,17,28, PL 76,364

¹²⁴ Cf. PLINIUS l.c.

¹²⁵ Eccli 19,23

¹²⁶ BERN., *Tractatus de gradibus humilitatis et superbiae*, 18,47, PL 182,967

¹²⁷ Hanc ARISTOTELES (*De hist. an.*, IX,45,630a31-35) bonasum vocat, de qua multa dicit; de eiusdem autem cornibus ait: «Cornua adunca in se flexa et pugnae inutilia gerunt, magnitudine palmari aut paulo maiora,

*exercituum lagunculam in terrore, et excelsi statura succidentur, et sublimes humiliabuntur*¹²⁸. Laguncula est mens peccatoris superbi, lutea et fragilis, aqua impleta elationis, quam Dominus tunc confringit, cum terrorem extremi iudicii ipsius superbi menti incutit. In quo iudicio *excelsi statura*, qui modo videntur stare securi illius sententiae: ‘Ite, maledicti, in ignem aeternum’¹²⁹, *succidentur, et sublimes*, qui modo ‘extento collo et nutibus oculorum vadunt, et composito gradu incedunt’¹³⁰, *humiliabuntur* usque ad infernum, et usque ad profundum laci’¹³¹, in quo non est aqua refrigerii.

Item, ‘quaedam animalia hebent cornua sursum erecta, ut cervus’¹³², quae significant superbiam aliquorum, quae ex sola religione oritur; et haec est periculosissima, de qua dicit Isaias religiosus, quibus maxime congruit praetendere insigne humilitatis, loquens sub typo vallis visionis: *Quidnam tibi quoque est, quia ascendisti et tu in tecta?*¹³³ Quasi diceret: Tolerabile est si sublimia appetant saeculares, sed quid vobis religiosus, qui multa videtis, visum est, ut et vos sublimia petatis?

15 – Dicamus ego: *Cum fortis armatus custodit atrium suum*. Atrium cornutae superbiae est cor superbi, in quo superbia speciale elegit hospitium. Sicut enim ‘in corde principium est venarum et prima virtus creans sanguinem’¹³⁴, sic a cordis superbia procedit omne malum. Unde: *Initium omnis peccati superbia*¹³⁵. Haec atrium cordis custodit, ne aliquis ex eius adversariis ex adverso ascendat et pacem eius conturbet, de qua Dominus in Luca: *Et nunc in hac die tua quae ad pacem tibi*¹³⁶; et Propheta: *Zelavi super iniquos, pacem peccatorum videns*¹³⁷.

Sequitur: *Si autem fortior illo superveniens vicerit eum* etc. Fortior est humilitas, de cuius fortitudine dicit David ad Saul, in primo libro Regum: *Leonem et ursum interfeci ego servus tuus*¹³⁸. «David interpretatur manu fortis»¹³⁹, et significat humilem, qui quanto magis humiliatur, tanto magis fortis efficitur. Est enim humilis sicut quidam vermis, ‘qui dicitur intestinum terrae’¹⁴⁰, qui contrahit se, ut magis se extendat; sic humilis se contrahit et abbreviat, ut fortius ad capienda bona caelestia se extendat, de quo dixit Ecclesiasticus: *Erexit eum ab humilitate ipsius, et exaltavit caput eius a tribulatione; et mirati sunt in eo multi*^{141/a}. Hic humilis et fortis David dicit: *Ego servus tuus*. O margarita fulgens! O narde redolens!^{141/b} O humilitas, cynamomum aromatizans! *Ego*, inquit, *servus tuus*. Humilis servum se reputat, servum se nominat, omnium pedibus se subicit, seipsum abicit, minus de se sentit quam in se sit. Unde GREGORIUS: “Specimen electorum est minus de se sentire quam sunt”¹⁴².

Iste humilis servus interficit leonem superbiae et ursum luxuriae. Et nota quod prius leonem et postea ursum se dicit interfecisse, quia nemo luxuriam in seipso potest mortificare, nisi prius spiritum superbiae de cordis sui atrio laboravit expellere. Une dicitur: *Si fortior illo superveniens vicerit illum, universa arma eius aufert, in quibus confidebat*. Arma, vel vasa, ut dicit Matthaeus¹⁴³, spiritus

amplitudine non multo arctiore quam ut singula semisextarium capiant, nigritie proba...»; Cf. PLINIUS, *Nat. hist.* VIII,16; SOLINUS, *Polyhistor*,53.

¹²⁸ Is 10,33 (Vg. *mut*)

¹²⁹ Cf. Mt 25,41

¹³⁰ Cf. Is 3,16

¹³¹ Cf. Is 14,15

¹³² Cf. PLIN., *o.c.*, XI,45

¹³³ Is 22,1

¹³⁴ Cf. ARIST., *De part. an.*, III,4,665b15-16 ; 666a7-8

¹³⁵ Eccli 10,15 (Vg. *add*)

¹³⁶ Lc 19,42

¹³⁷ Ps 72,3

¹³⁸ 1Reg 17,36

¹³⁹ GLO. INT., 1Reg 16,13: «David, “Christum, qui manu fortis, qui diabolum et mundum vicit et desiderabilis, unde venit desideratus cunctis gentibus”».

¹⁴⁰ Cf. ARIST., *De gen. an.*, III,11,762b26-27

^{141/a} Eccli 11,13 (Vg. ... *in illo*)

^{141/b} ANSELMUS LAUDUNENSIS, SCHOLA GLOSSA (... 1117), *Cantica canticorum*, PL 113,1151: «Nardus est redolens et calens, et significat charitatem». Cf. AUCTOR INCERTUS, *Vetus Sacramentarium Excerpta Ex Veteribus Liturgicis Codicibus Fontavellanensibus*, PL 151,964: «Ecce soror Lazari pia nunc, sed tunc scelerata attulit unguentum pretiosi pondus odoris».

¹⁴² GREG., *Moralium XXXIV*,22,43, PL 76,742

¹⁴³ Mt 12,29

superbiae, sunt quinque sensus corporis, quibus quasi quibusdam armis ceteros impugnat, et in quibus quasi quibusdam vasis venenum elationis mortiferum portat et aliis propinat. Supervenit ergo humilitas a Iesu Christo, 'qui est Deus benedictus super omnia' ¹⁴⁴, qui dicit: *Discite a me, quia mitis sum et humilis corde* ¹⁴⁵; et intrat in domum fortis, idest atrium cordis, in quo habitat superbia, et ipsam devincit et foras expellit; theriaca enim humilitas expellit venenum elationis, qua expulsa, omnia arma eius, in quibus confidebat, humilitas aufert, ut de cetero nihil elatum, nihil altum, nihil vitiosum appareat in sensibus corporis; sed humilitatis insignia ubique repraesentent.

16 - *Haec est mutatio dexterarum Excelsi* ¹⁴⁶, de qua dicit Isaias: *In die illa erunt quinque civitates in terra Aegypti, loquentes lingua Chanaan: civitas solis vocabitur una* ¹⁴⁷. "Aegyptus interpretatur tenebrae vel moeror" ¹⁴⁸, et significat corpus hominis, quod est terra tenebrarum et moeroris: tenebrarum, quia caligine ignorantiae et malitiae obscurata; moeroris, quia doloris et tristitiae plena. In hac terra Aegypti sunt "quinque civitates, idest quinque corporis sensus. Ex his quinque civitas solis vocatur una. Civitas solis sunt oculi" ¹⁴⁹. Sicut enim sol totum mundum, sic 'oculi illuminant totum corpus' ¹⁵⁰.

In die ergo illa, quando fortior humilitas superveniens cor hominis intraverit et spiritum superbiae devicerit et caecitatem mentis expulerit, tunc "quinque civitates in terra Aegypti, quae prius loquebantur lingua aegyptiaca, idest carnali concupiscentia, loquentur lingua Chanaan, quae interpretatur commutata, quia de vitiis ad virtutes, de superbia ad humilitatem commutabuntur" ¹⁵¹. Tunc enim apparebit in oculis humilitas et simplicitas; in ore resonabit veritas et benignitas; ab auribus removebitur omnis detractio et adulatio; in manibus puritas et pietas; in pedibus invenietur maturitas.

Rogemus ego, fratres carissimi, Iesum Christum, qui superbiam diaboli humilitate sua devicit, quatenus det nobis superbiae et elationis cornua cordis humilitate confringere, et in sensibus nostri corporis titulum humilitatis ubique praetendere, ut ad ipsius gloriam mereamur pervenire. Ipso praestante, qui est benedictus in saecula saeculorum. Amen.

IV - De septem vaccis et septem spicis et septem annorum fame

17 - *Cum immundus spiritus exierit ab homine, ambulat per loca inaquosa quaerens requiem, et non inveniens dicit: Revertar in domum meam, unde exivi. Et cum venerit, invenit scopis mundatam et ornatam. Et tunc vadit et assumit septem alios spiritus nequiores se, et ingressi habitant ibi, et sunt novissima hominis illius peiora prioribus* ¹⁵².

Dicit propheta Ioel: *Quasi hortus voluptatis terra coram eo, et post eum solitudo deserti* ¹⁵³. Terra, 'quae dicitur a *tero teris*' ^{154/a}, est mens hominis ^{154/b}, pro peccatis contrita. Haec dum est *coram eo*, idest Deo, est quasi hortus voluptatis. Quae tanta voluptas, quae tanta iucunditas esse potest menti homini quam esse coram eo cum quo et in quo omne quod est vere est, sine quo omne quod videtur nihil est et omne quod abundat inopia est? Mens hominis tunc est coram eo, quando nihil boni a se, in se et per se existimat se habere, sed totum ipsi attribuit, qui est totum bonum, summum bonum, a quo, quasi a centro, omnes lineae gratiarum directo tramite ad circumferentiam protenduntur. Haec terra, dum est coram eo, vere est hortus voluptatis, quia in ipsa est "rosa caritatis, viola humilitatis, lilium

¹⁴⁴ Cf. Rm 9,5

¹⁴⁵ Mt 11,29

¹⁴⁶ Ps 76,11 (Vg. *Haec mutatio...*)

¹⁴⁷ Is 19,18

¹⁴⁸ GLO. ORD., ibidem

¹⁴⁹ GLO ORD., ibidem: HAYMO HALBERSSTATENSIS (778-853, *Commentarium in Isaiam*, PL 116,811: «Quorum civitatum una est civitas solis, idest oculi, per quos lumen haurimus».

HERVEUS BURGODOLENSIS, *Commentarium in Isaiam*, PL,181,197C: «Quid nunc per civitates nisi quinque sensus corporis designantur? Nam ut hoc innueret propheta, addidit exponendo, quia civitas solis vocabitur una ex illis. Quae est enim civitas solis in homine nisi visus, qui totum corpus illuminat sicut sol mundum?»

¹⁵⁰ Cf. Mt 6,22 ; Lc 11,34

¹⁵¹ GLO. ORD., ibid.

¹⁵² Lc 11,24-26 (Vg. *mut om add*)

¹⁵³ Ioel 2,3

^{154/a} Cf. ISID., *Etym.* XIV,1,1, PL 82,495

castitatis”¹⁵⁵. De hoc orto dicit sponsa in Canticis: *Descendit dilectus meus in hortum suum ad areolam aromatum*¹⁵⁶. Hortus dilecti est mens poenitentis, in qua est areola aromatum. Areola diminutivum ab area, significat mentis humilitatem, quae est procreatrix aromatum, ‘idest virtutum’¹⁵⁷. In hunc hortum descendit, in hac areola requiescit dilectus. Unde ipse dicit in Isaia: *Ad quem respiciam, nisi ad “humilem” et quietum vel pauperulum spiritu, et tremement sermones meos?*¹⁵⁸. Bene ergo dicitur: *Quasi hortus voluptatis terra coram eo*.

Sequitur: *et post eum solitudo deserti*. Cum mens hominis stat coram facie Dei, eius beatitudinem contemplando, eius dulcedinem degustando, tunc vere est hortus voluptatis. Sed cum infelix coram eo non vult stare, sed post eum, idest posteriora eius vult aspicere, hortus voluptatis efficitur solitudo deserti. Posteriora Domini sunt ista temporalia, de quibus dicit Dominus ad Moysen in Exodo: *Videbis posteriora mea: faciem autem meam videre non poteris*¹⁵⁹. Posteriora tantum Domini videt et non faciem, quia in his transitoriis, in his temporalibus delectatur. Unde dixit Agar in Genesi: *Vidi posteriora videntis me*¹⁶⁰. ‘Agar interpretatur festum suscitans’¹⁶¹, et significat carnalium voluptatem, quae in commensationibus et ebrietatibus quasi quoddam festo gloriatur. Haec videt posteriora Domini, quia in his visibilibus, quae carnaliter videt, delectatur. Unde GREGORIUS: ‘Carnalium mens bona pensare non valet, nisi quae carnaliter videt’¹⁶². Bene ergo dicitur: *Et post eum solitudo deserti*.

In solitudine sterilitas mentis, in deserto malitia diaboli designatur. Diabolus enim mentem, in qua habitat, desertam et sterilem a bono opere facit. Ecce habes in auctoritate Ioelis concordantiam huius sancti evangelii. Cum enim dicit Ioel: *Quasi hortus voluptatis terra coram eo*, concordat cum prima clausula evangelii: *Cum immundus spiritus exierit ab homine*. Cum vero adiungit: *Et post eum solitudo deserti*, concordat cum ultima clausula: *Tunc vadit et assumit septem alios spiritus nequiores se etc*. Dicitur ergo: *Cum immundus spiritus exierit ab homine etc*.

Nota quod in hoc evangelio quattuor valde notabilia notantur: diaboli scilicet egressio, ipsius contra iustos tentatio, animae negligentis tepida conversatio et cum septem spiritibus immundi spiritus reversio. Primum, cum dicitur: *Cum immundus spiritus*; secundum, cum subiungitur: *ambulat per loca inaquosa*; tertium, cum additur: *et cum venerit invenit scopis mundatam*; quartum, cum subinfertur: *Tunc vadit et assumit septem alios spiritus etc*.

18 - Dicamus ergo: *Cum immundus spiritus*. Nota quod ‘diabolus dicitur immundus spiritus’¹⁶³. ‘Spiritus, ut dicit GREGORIUS, nomen est naturae, quem Deus mundum, purum et bonum creavit, sed suae superbiae immunditia immundus effectus est, a caelestis gloriae munditia cecidit’¹⁶⁴, qui tamquam porcus immundus ‘in peccatorum immunditia hospitium elegit et ibi requiescit’¹⁶⁵. Unde de eo dicit Iob: *Sub umbra dormit, in secreto calami, in locis humentibus*¹⁶⁶. Nota hic tria vitia. In umbra, quae est frigida et obscura, designatur superbia, quae divini amoris calorem et veri luminis aufert

^{154/b} BEDA (672-735), *In Evangelium Marci expositio*, PL 92,172: «Et ultro terra fructificat quia, praeviente gratia, mens hominis spontanea ad fructum boni operis assurgit. Sed haec eadem terra primum herbam, deinde spicam, deinde plenum frumentum producit in spica».

¹⁵⁵ *Vitis mystica*, 16,51, PL 184,667

¹⁵⁶ Ct 6,1 (Vg. *mut*)

¹⁵⁷ Cf. GLO. ORD., ibidem

¹⁵⁸ Is 66,2 et GLO. INT., ibi (Vg. ... *nisi ad pauperulum et contritum spiritu...*): «Quis est iste, “humilis et quietus et tremens sermones meos”».

¹⁵⁹ Ex 33,23

¹⁶⁰ En 16,13

¹⁶¹ Haec interpretatio videtur esse nominis Aggai (Cf. HIER., *De nom. hebr.*, PL 23,819, non nominis Agar, quod dicitur significare *advenam* (Cf. HIER., l.c.), vel *alienationem* (Cf. GLO. ORD., et INT., Gal 4,24).

¹⁶² Cf. GREG., *Moralium* XX,15,38, PL 76,159

¹⁶³ Cf. GLO. ORD., Lc 11,24

¹⁶⁴ Cf. Potius AUG., *Contra Iulianum*, VI,20,63, PL 44,861: «Ipse diabolus spiritus immundus est: et utique bonum quod spiritus, malum quod immundus; quoniam spiritus est natura, immundus est vitio; quorum duorum illud a Deo est, hoc ab ipso». *Questa precisazione dei curatori dell'edizione critica è certamente utile. È però altrettanto utile ricordare che le esegesi medievali si avvalevano delle ‘auctoritates’ di autori conosciuti per esprimere il loro pensiero pur adattandolo alle finalità loro proprie, come del resto procede anche Antonio.*

¹⁶⁵ Cf. GLO. ORD., Iob 40,16

¹⁶⁶ Iob l.c. (Vg. ... *et in locis*; in GLO. ... *in locis...*)

claritatem. In calamo, quae est canna, quae a vento circumfertur, exterius pulchra, intus vacua, cuius fructus est lanugo, avarus intelligitur, qui a vento cupiditatis circumcirca agitur, in exterioribus gloriatur, in interioribus gratia privatur, cuius divitiae, ad malum suum congregatae, tamquam lanugo a turbine mortis dispergentur. 'In locis humentibus luxuriosi designantur'^{167/a}, qui luxuriae et gulae volutabro volutantur. Ecce in quali hospitio dormit ille porcus, requiescit ille immundus spiritus, de quo dicitur: *Cum immundus spiritus exierit ab homine*. Immundus spiritus tunc ab homine exit, cum homo iniquitatis suae immunditiam cognoscit^{167/b}.

Unde dicitur in secundo libro Paralipomenon, quod *principes et exercitus regis Assyriorum ceperunt Manassen et, vinctum catenis atque compedibus, duxerunt eum in Babylonem. Qui, postquam coangustatus est, oravit Dominum Deum suum et egit poenitentiam valde coram Deo patrum suorum; deprecatusque est Deum et obsecravit intente. Et exaudivit orationem eius, reduxitque eum Hierusalem in regnum suum; et cognovit Manasses quod Dominus ipse esset Deus*¹⁶⁸. 'Manasses interpretatur oblitus, et significat peccatorem, qui Dei et eius praeceptorum prosperis succedentibus obliviscitur'¹⁶⁹. Unde dicitur in Genesi quod *succedentibus prosperis, praepositus pincernarum oblitus est interpretis sui*¹⁷⁰. Interpres noster est Iesus Christus, qui nobis vitam aeternam interpretatur, cuius obliviscimus, cum prosperis transitoriis sublevamur. Temporalia enim faciunt Deum in oblivionem venire. Manasses ergo, idest peccator, Dei oblitus, ab Assyriis, 'qui interpretantur dirigentes, idest daemonibus'¹⁷¹, qui tentationis sagittam ab arcu malitiae dirigunt, ut animam interficiant, capitur in consensu mentis et catenis malae operationis atque compedibus malae consuetudinis vincitur, et sic in Babylonam, 'idest excaecatae mentis confusionem'¹⁷², ducitur.

Sed quia maior est Dei misericordia quam quaevis peccatoris malitia, ideo peccator debet facere sicut fecit Manasses, de quo subditur: *Oravit Dominum Deum suum, et egit poenitentiam valde; deprecatusque est eum, et obsecravit intente*. Sic peccator ista quattuor debet opponere quattuor supradictis. Debet orare Deum, ut eum de manu daemoniorum liberet, agere poenitentiam, ut catenas malae operationis dissolvat; debet ipsum deprecari, ut compedes malae consuetudinis confringat, et obsecrare intente, ut de excaecatae mentis confusione eripiat. Et Deus misericors, cuius misericordiae non est numerus, faciet quod sequitur: *Exaudivit orationem eius, reduxitque eum Hierusalem in regnum suum; et Manasses cognovit quod Dominus ipse esset Deus*. Peccatoris contriti et humiliati Deus orationem exaudit, et eum Hierusalem in regnum suum reducit. 'Quae est ista Hierusalem nisi gratiae infusio, peccatorum remissio, Dei et peccatoris reconciliatio, in qua est pacis visio'¹⁷³, in qua regnat qui 'de carcere et catenis, ut dicitur in Ecclesiaste, egressus est ad regnum?'¹⁷⁴. Et in hoc potest cognoscere quod Dominus ipse est Deus, qui eum liberavit et ab eo immundum spiritum exire fecit, de quo dicitur: *Cum immundus spiritus exierit ab homine*.

19 - Sequitur secundum: *Ambulat per loca inaquosa quaerens requiem*. Diaboli ambulatio nihil aliud est quam ipsius tentatio. Unde respondet in Iob: *Circuvi terram, et perambulavi eam*¹⁷⁵. 'Diabolus primo terram, idest mentem hominis, circuit, idest subtiliter disquirat cui vitio sit magis applicabilis, et postea eum perambulatur, quia, secundum quod viderit, quemlibet tentat'¹⁷⁶. *Ambulat ergo per loca inaquosa*. 'Loca inaquosa - idest arida, ut dicit Matthaeus¹⁷⁷ - sunt sancti ab humore

^{167/a} Cf. GLO. ORD., ibidem

^{167/b} Haymo Halbertstatensis (... 853), *homiliae*, PL 118,210: «Tunc immundus spiritus ab homine exit quando regeneratur ex aqua et Spiritu Sancto».

¹⁶⁸ 2Par 33,11-13

¹⁶⁹ Cf. GLO. ORD., et INT., Gen 41,51: «Manasses, "oblitus : Hic est iudaicus populus Dei sui oblitus"».

¹⁷⁰ Gen 40,23

¹⁷¹ Cf. GLO. ORD. et INT., Is 8,4: «Puer, "Necdum natus populum suum sola invocatione salvabit"».

¹⁷² Cf. GLO. ORD. et INT., Gen10,10 : «Babylonem, "Confusio"».

¹⁷³ Cf. HIER., *In Is. XVII,64,10*, PL 24,626

¹⁷⁴ Cf. Eccle 4,14

¹⁷⁵ Iob 1,7

¹⁷⁶ Cf. GLO. ORD., ibidem

¹⁷⁷ Mt 12,43

gulae et luxuriae exsiccati¹⁷⁸. Unde unus illorum dicit in Psalmo: *In terra deserta, invia et inaquosa; sic in sancto apparui tibi, ut viderem virtutem tuam et gloriam tuam*¹⁷⁹.

Nota hic tres virtutes, quae homines sanctificant et ad contemplandum Deum mentem illuminant. In *terra deserta* paupertas, in *invia* castitas, in *inaquosa* abstinentia designatur. Terra ergo est corpus vel mens viri iusti, quae est quasi hortus voluptatis coram Deo, cui dicit: *O Deus, Deus meus, in terra*, idest in corpore vel mente mea, *deserta* paupertate, *invia* castitate - *invia*, idest sine via illa, de qua dicit Salomon: *Mulier fornicaria quasi stercus in via*¹⁸⁰, et Isaias: *Posuisti ut terram corpus tuum et quasi viam transeuntibus*¹⁸¹ - et *inaquosa*, idest sicca cibi et potus abstinentia; *sic in sancto*, 'idest sancta conversatione'¹⁸², *apparui tibi*, 'ut tu, qui sedes super Cherubim appareres mihi'¹⁸³. Unde addit: *ut viderem*, idest contemplari possem, *virtutem tuam et gloriam tuam*, 'idest Iesum Christum'¹⁸⁴, Filium tuum. De quo dicit Apostolus: 'Qui est virtus et Dei sapientia'¹⁸⁵; et 'gloria patris, dicit Salomon, est filius sapiens'¹⁸⁶. Haec est via virtutem et gloriam contemplandi. Qui per hanc non incedit caecus est et quasi palpans parietem.

Dicatur ergo: *Ambulat per loca inaquosa*. 'Diabolus enim tentat sanctos et iustos'¹⁸⁷. Unde Iob de eo dicit: *Habet fiduciam quod influat Iordanis in os eius*¹⁸⁸. 'Iordanis interpretatur humilis descensus'¹⁸⁹, vel rivus iudicii, et significat sanctos viros, qui, si in aliquo offenderint, statim humiliati a seipsis descendunt et rivo compunctionis et confessionis se iudicant. Diabolus ergo, ambulans per loca inaquosa, habet fiduciam quos tales infuant in os eius. In istis requiem quaerit. Sed ipsi, ut dicit Iob, *parati sunt suscitare Leviathan*¹⁹⁰ Illi Leviathan, 'idest diabolus'¹⁹¹, suscitant, qui eum in sui cordis hospitio requiescere per mentis consensum non permittunt.

Sancti enim debent facere sicut faciunt apes, 'quae ut fertur, sedent inspicientes super foramina alvearium, et si forte intrabit per illa foramina aliquid extraneum, ipsum inter se manere non patiuntur, sed eum tamdiu insequuntur, quousque extra alvearia propellunt'¹⁹². 'Apes dictae, quod pedibus se alligent, vel quod sine pedibus nascantur'¹⁹³. Unde derivatur ab *a*, quod est sine, et *pes*; significat viros iustos, qui pedibus, idest caritatis affectibus, se alligant, qui non ex natura, de qua dicit Apostolus: 'Omnes nati sumus filii irae'¹⁹⁴, sed ex sola gratia illis sunt dati. Horum alvearia sunt corpora, quorum foramina sunt quinque sensus, et, spiritualiter, oculi, super quos debent sedere et diligenter attendere, ne aliquid extraneum, ne aliquid diabolicum ingrediatur. Et si forte aliqua diaboli suggestio, vel carnis delectatio, per ista foramina intraverit, nullo modo, nullo pacto, ipsam patiantur intra se manere, quia mora trahit periculum, 'et, ut quidam dicunt, morosa cogitatio est mortale peccatum; cum enim ratio discernit quod cogitatio tendit ad illicitum, et ipsam prout potest non refrenat, haec morosa dicitur esse cogitatio'¹⁹⁵. Sed apes statim debent insurgere et aculeis contritionis

¹⁷⁸ Cf. GLO. ORD., ibidem

¹⁷⁹ Ps 62,2-3

¹⁸⁰ Eccli 9,10

¹⁸¹ Is 51,23

¹⁸² GLO. INT., Ps 62,3: «In sancto, (AUG): "Nisi quis prius deficiat in mala numquam pervenit ad bonum"».

¹⁸³ Cf. GLO. INT., ibidem: «Apparui (AUG): "Non ut tu videres me quia iam vides"».

¹⁸⁴ Cf. GLO. INT., ibidem: «Virtutem, "Christum"».

¹⁸⁵ Cf. 1Cor 1,24

¹⁸⁶ Cf. Prov 13,1

¹⁸⁷ Cf. GLO. ORD., Lc 11,24

¹⁸⁸ Iob 40,18

¹⁸⁹ Cf. GLO. ORD., ibidem

¹⁹⁰ Iob 3,8

¹⁹¹ Cf. GLO. ORD., ibidem

¹⁹² Cf. ARIST., *De hist. an.*, IX,40,625a34-b6: «Qui autem fures vocantur et suos invicem favos offendunt, et alienos si latuerint, subeunt: sed si capiuntur, capite puniuntur, nec facile aut latere aut fugere possunt. Sunt enim in quoque aditu custodes; et fur ipse, si quando surripere ingressum potuerit, adeo in satietatem repletur, ut nequeat evolare, sed ante alveum volutetur, itaque fuga perquam difficilis est».

¹⁹³ ISID., *Etym.* XII,8,1, PL 82,469-470

¹⁹⁴ Cf. Eph 2,3

¹⁹⁵ Cf. RICHARDUS S. VICTORIS, *Explanatio in Cantica Canticorum*, 25, PL 196,383. Secondo JEAN CHÂTILLON, «Atti 1981», p. 191, n. 74, si tratta di 'sola reminiscenza' del testo di Riccardo, che Antonio utilizza a proposito della gravità, mortale o veniale, della polluzione notturna. Antonio si è già servito di questo testo di Riccardo parlando della gravità della tentazione, in I,110,27-112,2.

et orationis ipsam debent insequi et extra suorum corporum alvearia propellere. Bene ergo dicitur quod iusti *parati sunt suscitare Leviathan*, ne in eis requiem inveniat.

20 - Sequitur tertium: *Et non inveniens dicit: Revertar in domum meam unde exivi; et cum venerit invenit scopis mundatam et ornatam*. Matthaeus dicit: *Invenit vacantem, scopis mundatam et ornatam*¹⁹⁶. Nota quod ‘triplex est scopa, scilicet contritionis, confessionis et satisfactionis’¹⁹⁷. De scopa contritionis dicit Propheta: *Scopebam spiritum meum*¹⁹⁸. Ille spiritum suum scopat qui sordes immundae cogitationis et pulverem mundanae vanitatis a facie suae animae scopa contritionis emundat. De scopa confessionis et satisfactionis dicit Dominus in Isaia, ubi loquitur de Babylonia: *Scopabo eam in scopa terens, dicit Dominus Deus exercituum*¹⁹⁹. Babylone Dominus scopat, cum animam, peccatis confusam, confessione a peccatis emundat. In scopa terit, cum satisfactionis flagellis percutit. His tribus scopis domus, idest anima hominis mundatur. De qua munditia dicit Dominus in Isaia: *Lavamini, mundi estote, auferte malum cogitationem vestrarum ab oculis meis*, scopa contritionis; *quiescite agere perverse*, emundati scopa confessionis; *discite bene facere*²⁰⁰, scopa satisfactionis castigati.

Sed quia ex bonis operibus solet oriri securitas vana et otiositas, quae est animae inimica, ideo adiungitur: *Invenit vacantem et ornatam*. “Omnium, inquit beatus BERNARDUS, tentationum et cogitationum malarum et inutilium sentina otium est”²⁰¹. Unde dicitur in primo libro Samuelis quod *Amalecitrae impetum fecerunt a parte australi in Siceleg, et percusserunt Siceleg, et succenderunt eam igni; et captivas duxerunt mulieres ex ea, a minimo usque ad maximum*²⁰². ‘Amalecitrae interpretantur lingentes sanguinem, et significant daemones’²⁰³, qui sanguinem animarum, idest compunctionem lacrimarum, lingere et devorare cupiunt. Isti a parte australi Siceleg invadunt. Auster est ventus tepidus, de quo dicit Iob: *Considerate semitas Theman, itinera Saba*²⁰⁴. “Theman interpretatur auster”²⁰⁵ tepidus. Hic est fluxa et otiosa vivendi conversatio, per quam tentat diabolus. Nam cum immundus spiritus domum invenit remissam et otio vacantem, intrat ibi. Unde quia ‘David, ut dicitur in secundo libro Regum, in Hierusalem mansit’²⁰⁶, et ad bellum non processit, marcens otio punitur vitio. “Saba interpretatur rete”²⁰⁷ vel captiva, et significat obligationem culpae, quae se bene tepiditati et otiositati coniungit. Nam qui non districto iudicio sed dissolutis et remissis gressibus vadit et fluxis actibus implicatur, ad ea quae Dei sunt impeditur. Siceleg ergo, “quae interpretatur adductio vocis defecatae”²⁰⁸, idest anima, quae non balbutiendo sed recte loquendo debet annuntiare peccatum suum, a parte australi, idest a tepiditate et otiositate suae vitae, a malignis spiritibus capitur et igne iniquitatis succenditur, et quidquid virtutis intus est a minimo usque ad magnum captivatur. Bene ergo dicitur: *Invenit vacantem et ornatam*.

21 - Dicitur in NATURALIBUS quod ‘apes parvae sunt maioris laboris et habent alas subtiles, et color earum est niger et sunt quasi combustae. Et apes ornatae sunt de numero illarum quae nihil faciunt’²⁰⁹. Apes parvae sunt viri poenitentes, in oculis suis parvuli. Hi sunt magni laboris, semper

¹⁹⁶ Mt 12,44 (Vg. *Invenit eam...*)

¹⁹⁷ Cf. INNOCENTIUS, sermo 15, PL 196,383

¹⁹⁸ Ps 76,7

¹⁹⁹ Is 14,23

²⁰⁰ Is 1,16-17

²⁰¹ GUILLELMUS S. THEODORICI, *Epistola ad fratres*, I,8,21, PL 184,321

²⁰² 1Reg 30,1-2 (Vg. *mut*)

²⁰³ Cf. GLO. ORD., Num 14,43

²⁰⁴ Iob 6,19

²⁰⁵ GLO. ORD., ibidem

²⁰⁶ Cf. 2Reg 11,1

²⁰⁷ GLO. ORD., Iob l.c.

²⁰⁸ HIER., *De nom. hebr.*, PL 23,852

²⁰⁹ Cf. Arist., *De hist. an.*, IX,40,624b20-27: «Genera apum plura, ut dixi. Duo principum: alterum rufum, quod praestantius est: alterum nigrum magisque varium, dublo amplius ape utili. Tertium genus, quod optimum, breve hoc, in rotunditatem compactile, et varium est. Quartum longum, crabronibus simile. Praeterea quod fur

enim aliquid operis faciunt, ne eorum domum diabolus inveniatur vacantem et otiosam; habent etiam alas subtiles, quae sunt contemptus mundi et amor caelestis regni, quibus, a terrenis elevati, in aera se librant, Dei gloriam subtilius contemplantes. Sunt etiam nigri coloris et quasi combustae.

Unde in Canticis loquitur anima poenitentis: *Nigra sum sed formosa, filiae Ierusalem, sicut tabernacula Cedar, sicut pelles Salomonis. Nolite me considerare quod fusca sim, quia decoloravit me sol*²¹⁰. *O Filiae Ierusalem*, idest virtutes angelicae, vel fideles animae, *nigra sum* cinere et cilicio, ieiuniis et vigiliis exterius, sed formosa mentis puritate, fidei integritate interius. *Nigra sum sicut tabernacula Cedar*, “qui interpretatur moeror”²¹¹, habito enim in tabernaculis, quae de loco ad locum transferuntur et a quibus milites impugnant et impugnantur, quia ‘non habeo hic manentem civitatem, sed venturam inquirō’²¹², et dum pugno impugnor; et in his omnibus non est mihi nisi moeror et dolor. *Sed formosa sum sicut pelles Salomonis*, quae fuerunt hyacinthinae et rubricatae. ‘In pellibus hyacinthinis puritas mentis et contemplatio gloriae caelestis; in rubricatis fidei integritas et martyrii vel affectionis asperitas designatur’²¹³. *Nolite considerare quod fusca sim, quia decoloravit me sol*. Sol eclipsim, idest defectum, patiens omnia decolorat. Sic verus sol Iesus Christus, ‘qui cognovit occasum suum’²¹⁴, eclipsim mortis in cruce patiens, omnes colores, omnes vanitates, omnes glorias fallaces, omnes honores debet decolorare.

Et ideo dicit anima poenitentis: *Nigra sum, fusca sum, quia decoloravit me sol*. Dum enim oculo fidei Deum meum, sponsum meum Iesum meum, in cruce pendentem, clavis confixum, felle et aceto potatum, corona spinea coronatum video, omnis decor, omnis gloria, omnis honor, omnis pompa transitoria in pallorem vertitur et a me nihilum reputatur. Tales sunt apes parvae nigrae et combustae. Sed apes ornatae sunt religiosi tepidi et fatui, qui in ornatu sui habitus gloriantur, qui vitae suae phylacteria praetendunt et sanctitatis suae fimbriam magnificant; quorum domus ornata est exterius, sed interius plena omni spurcitia et ossibus mortuorum; et ideo evenit eis quod sequitur: *Tunc vadit et assumit septem alios spiritus etc.*

22 - Ecce quartum. Nota quod isti septem spiritus sunt illae septem vaccae, de quibus dicitur, in historia Ioseph in Genesi, ‘quod erant deformes confectaeque macie, quae devoraverunt septem alias, quarum mira species et habitudo corporum erat’²¹⁵. Item, isti septem spiritus sunt ‘septem spicae, percussae uredine, devorantes aliarum septem plenitudinem et formositatem’²¹⁶. Et sunt septem anni nimiae sterilitatis, cuius magnitudo septem annorum abundantiam consumpsit. ‘Septem boves pulchrae et crassae nimis, et septem spicae plenae et formosae, et septem anni fertilitatis magnae septem significant Sancti Spiritus dona’²¹⁷, de quibus Isaias: *Requiescet*, inquit, *super eum spiritus Domini: spiritus sapientiae et intellectus, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus scientiae et pietatis, et replevit eum spiritus timoris Domini*²¹⁸.

Haec dona dicuntur boves pulchrae et crassae, propter morum pulchritudinem et virtutum fecunditatem, quae illi super quem requiescunt conferunt; spicae plenae et formosae propter fidei Iesu Christi, qui fuit granum frumenti, plenitudinem, et geminae dilectionis Dei et proximi maturitatem.

Dicuntur etiam haec septem Spiritus dona septem anni fertilitatis magnae, quia in huius peregrinationis septenario mentem, super quam requiescunt, dono septiformis gratiae, abundantia fertilitatis magnae abundare faciunt. Sed, heu! heu! Septem vaccae deformes et macilentae, septem spicae percussae uredine, septem anni sterilitatis nimiae, septem spiritus immundo spiritu nequiores domum vacantem et ornatam intrant et septem Spiritus dona devorant, et sic *fiunt novissima hominis illius peiora prioribus*. Et ideo dicuntur nequiores ab effectu, quia nequiorem hominem reddunt quam prius fuerat. Et nota quod isti septem spiritus nequiores dicuntur vaccae deformes et macilentae

appellatur: nigrum hoc alvoque ampliore est: quinetiam fucus, qui omnium maximus est, sed sine aculeo et ignavus».

²¹⁰ Cant 1,4-5

²¹¹ HIER., o.c., PL 23,871

²¹² Cf. Hebr 13,14

²¹³ Cf. GREG., *Moralium* XXX,6,24, PL 76,537

²¹⁴ Cf. Ps 103,19

²¹⁵ Cf. Gen 41,1-4

²¹⁶ Cf. Gen 41,5-7

²¹⁷ Cf. GLO. ORD., Gen 41,17

²¹⁸ Is 11,2-3 (Vg. ... et replebit...)

propter imaginis et similitudinis Dei deformitatem et caritatis, quae est pinguedo animae, defectionem; spicae percussae uredine, quae est foetor rei adustae, propter criminum foetorem; anni sterilitatis nimiae propter boni operis sterilitatem, quae mala omnia miserae menti inferunt, quam miserabiliter detinent occupatam. Bene ergo dicitur: *Et fiunt novissima hominis illius peiora prioribus*.

Rogamus ergo te, Domine Iesu, ut a cordibus fidelium tuae virtutis potentia immundus spiritus exeat, et ipsos loca arida et inaquosa efficiat, et ipsorum conscientiam mundam in tuo sancto servitio ferventem faciat, et septiformis gratiae spiritu repleat. Quod nobis praestare dignetur, cui est honor et gloria in saecula saeculorum. Amen.

In laudem beatae Mariae Virginis

1 - In illo tempore: *Extollens vocem quaedam mulier de turba dixit illi: Beatus venter qui te portavit, et ubera quae suxisti etc.* ²¹⁹

Sponsus sponsae loquitur in Canticis: *Sonet vox tua in auribus meis; vox enim tua dulcis* ²²⁰. Vox dulcis est laus gloriosae Virginis, quae dulcissime sonat in auribus Sponsi, idest Iesu Christi, eiusdem Virginis Filii. Extollamus ergo vocem universi et singuli ad laudem beatae Mariae, et dicamus eius Filio: *Beatus venter qui te portavit, et ubera quae suxisti*.

2 - “Beatus dicitur bene auctus” ²²¹. “Beatus est ille qui habet omne quod vult et nihil mali vult”. “Beatus est cui omnia optata succedunt” ²²². Beatus ergo venter gloriosae Virginis, qui omne bonum, summum bonum, angelorum beatitudinem, peccatorum reconciliationem, novem mensibus portare meruit. Unde AUGUSTINUS: “Reconciliati sumus per solum Filium secundum carnem, sed non soli Filio secundum deitatem. Trinitas enim nos sibi reconciliavit par hoc quod solum Verbum carnem ipsa Trinitas fecit” ²²³. Beatus ergo venter gloriosae Virginis, de qua dicit beatus Augustinus, in libro *De natura et gratia*: “Excepta sancta Virgine Maria, de qua propter honorem Domini nullam prorsus, cum de peccatis agitur, haberi volo quaestionem. Inde enim scimus quod ei plus gratiae sit collatum ad vincendum ex omni parte peccatum, quod concipere et parere meruit quem constat nullum habuisse peccatum. Hac igitur Virgine excepta, si omnes sancti et sanctae congregari possent et quaereretur ab eis an peccatum haberent, quid responderent, nisi quod Ioannes ait? *Si dixerimus quod peccatum non habemus, nos ipsos seducimus, et veritas in nobis non est*” ²²⁴. “Illa autem gloriosa Virgo singulari gratia praevenita est atque repleta, ut ipsum haberet ventris sui fructum, quem ex initio habuit universitatis Dominum” ^{225/a, 225/b}.

3 - Beatus ergo venter, de quo in suae Matris laudem Filius dicit in Canticis: *Venter tuus acervus tritici vallatus liliis* ²²⁶. Venter gloriosae Virginis fuit sicut acervus tritici: *acervus*, quia in eo

²¹⁹ Lc 11,27

²²⁰ Cant 2,14

²²¹ ISID., *Etym.* X,22, PL 82,370

²²² Beatus... vult: P. LOMB., *Sent.* IV, dist.49,1, PL 192,959; Ad Claras Aquas, II, p. 550; Beatus... succedunt: INNOCENTIUS, sermo 10, PL 217,356; sermo 31, PL 217, 595

²²³ P. LOMB., *Sent.* III, dist. 1,4, PL 192,758; Ad Claras Aquas, I, p. 27, ex FULGENTIO (*De fide ad Petrum*, 2,23, PL 40,760) ad litteram, non è di AGOSTINO.

²²⁴ I Io 1,8 (Vg. *mut*); P. LOMB., *Sent.* III, dist. 3,2, PL 192,761 ; Ad Claras Aquas, II, p. 33; Cf. AUG., *De natura et gratia*, 36,42, PL 44,267; P. LOMB., *Sent.* III, dist. 1,3, PL 192, 761. Il testo di Antonio riproduce alla lettera quello di P. Lombardo, e questi riporta il pensiero di Agostino, ma quale è stata la fonte di Antonio? Si può presumere che sia stato il Lombardo, sia perché più vicino nel tempo, sia perché accessibile all'università di Parigi dove si formarono i suoi maestri, e nella biblioteca di Santa Cruz di Coimbra. Cf. F. DA GAMA CAEIRO, *Santo António de Lisboa*, I, Lisboa 1667, p. 75; *Fonti portoghesi della formazione di Sant'Antonio*, in «Atti 1981», p. 145.

^{225/a} P. LOMB., l.c.; cf. FULG., *o.c.*, 2,17, PL 40,758. Nota quod uterque, P. LOMBARDUS scilicet et FULGENTIUS, in fine sententiae clarius habent: «...universitas Dominum».

^{225/b} L'ultima frase è del discepolo di S. Agostino, SAN FULGENZIO DI RUSPE, *De fide ad Petrum*, 2,17, PL 40,758, utilizzato dal Maestro delle Sentenze, P. LOMB., in l.c.

coacervatae fuerunt omnes praerogativae meritorum et praemiorum, *tritici*, quia in eo, quasi in cellario, 'industria veri Ioseph, repositum fuit triticum, ne tota Aegyptus fame periret' ²²⁷: "Triticum dictum, quod purissimum horreo condatur, vel quia granum eius commolitur et teritur ²²⁸"; album interius, rubicundum exterius, 'Iesum Christum significat' ²²⁹, qui in cellario beati ventris gloriosae Virginis novem mensibus fuit reconditus, qui in mola crucis pro nobis fuit attritus: candidus innocentia vitae, rubicundus sanguinis effusione. Hic beatus venter fuit *vallatus lillis*. 'Lilium dictum, quasi lacteum' ²³⁰, beatae Mariae Virginis, propter sui candorem, virginitatem significat. Cuius uterus fuit *vallatus*, 'idest valle humilitatis munitus' ²³¹, *lillis* utriusque virginitatis, interioris, scilicet et exterioris. Unde Augustinus: "Deus unigenitus, dum conciperetur, veritatem carnis accepit ex Virgine, et, cum nasceretur, integritatem virginitatis servavit in Matre"²³². *Beatus ergo venter qui te portavit*.

Vere beatus, qui te Deum et Dei Filium, angelorum Dominum, caeli et terrae Creatorem, mundi Redemptorem portavit. Portavit Patrem Filia; portavit Filium Virgo pauperula. O Cherubim! o Seraphim! o Angeli et Archangeli! demisso vultu, inclinato capite, reverenter adorate templum Filii Dei, sacrarium Spiritus Sancti, beatum ventrem vallatum lillis, dicentes: *Beatus venter qui te portavit*. O terreni Adae filii, quibus ista gratia, ista specialis praerogativa est concessa, fide devoti, mente compuncti, terra prostrati, veri 'Salomonis thronum eburneum, excelsum et elevatum' ²³³, nostri 'Isaiae solium' ²³⁴ adorate, dicentes: *Beatus venter qui te portavit*.

4 - Sequitur: *Et ubera quae suxisti*. De quibus dicit Salomon in Parabolis: *Cerva carissima et hinnulus gratissimus: ubera eius inebriant te in omni tempore et in amore eius delectare iugiter* ²³⁵. Nota quod 'cerva, ut dicitur in NATURALIBUS, parit in via trita, sciens quia lupus viam tritam evitat propter homines' ²³⁶. *Cerva carissima* est beata Maria, quae in via trita, idest in diversorio, hinnulus gratissimus, quia gratis et grato tempore nobis datum, parvulum Filium peperit. Unde Lucas: *Peperit filium suum primogenitum et pannis eum involvit*, "ut stolam immortalitatis reciperemus" ²³⁷, *et reclinavit eum in praesepio, quia non erat ei locus in diversorio* ²³⁸. Ibi dicit GLOSSA: "In diversorio

Questo sermone e questo passaggio è stato molto esplorato dai ricercatori antonianisti e mariologi, nel tentativo di trovarvi la genesi della dottrina dell'Immacolata Concezione di Maria. Tra gli altri, scrissero in modo speciale su questo argomento: PINTO REMA, *St. António e a Imaculada Conceição*, in «Boletim Mensal», Braga, Dezembro 1954; LORENZO DI FONZO, *La Mariologia di s. Antonio*, in «S. Antonio Dottore della Chiesa», Vaticano 1947, pp. 103s; C. BALIC, *S. Antonio «Dottore Evangelico» e gli altri dottori della Scolastica Francescana*, in «S. Antonio Dottore della Chiesa», pp. 26s; BENIAMINO COSTA, *La Mariologia di s. Antonio di Padova*, Padova 1950, pp. 97-123; BALDOVINO DI AMSTERDAM, «*Libri IV Sententiarum*» Petri Lombardi in «*Sermonibus*» S. Antonii, in «Collectanea Franciscana», 26 (1956), 113-150. Al Congresso di Padova dell'Ottobre 1981, il grande mariologo René Laurentin dichiarava: «Près de la moitié des monographies sur Marie chez saint Antoine de Padoue concerne le problème de l'Immaculée Conception. Or, on ne trouve point chez lui, ni cette expression, ni ce point-clé du dogme que Marie a été *préservée* de tout péché, dès le *premier instant* de son existence, selon la formule par laquelle Pie IX a traduit le mot ambigu lancé par la fête liturgique: *conception*. «Saint Antoine n'ignorait point le problème posé par la fête de la Conception. Il ne l'a pas résolu, peut-on dire après DI FONZO. Il n'a pas innové, en cette matière inextricable. En homme traditionnel et prudent, il se débat, en position ouverte. Si l'inclination du cœur va, chez lui, en direction de l'avenir, on se tromperait en éliminant son ambiguïté». Cf. *La Vierge Marie chez St. Antoine*, in «Atti 1981», pp. 493 e 494.

²²⁶ Cant 7,2

²²⁷ Cf. GLO. ORD., Gen 41,56

²²⁸ ISID., *Etym.* XVII,3,4, PL 82,599: «Triticum, vel a tritura dictum...»

²²⁹ Cf. AMBROSIUS, *De institutione virginis*, c. 14-15, n. 91-94, PL 16,341-342

²³⁰ Cf. ISID., *Etym.*, XVII,9,18, PL 82,626

²³¹ Ex concordantia cum Lc 3,5: *Omnis vallis implebitur*, Antonius dicit «valle humilitatis» pro «vallo humilitatis», ut debuit, quia vallis nomine venit humilitas, seu humilis homo, ut ait GREGORIUS (*In Ev. hom.* 20,3, PL 76,1161).

²³² FULG., *o.c.*, 2,17, PL 40,758; Cf. P. LOMB., *Sent.* III, dist. 5,1, PL 192,764; *Ad Claras Aquas*, II, p. 42.

²³³ Cf. 3Reg 10,18-20; Cant 3,9-10

²³⁴ Cf. Is 6,1

²³⁵ Prov 5,19 (Vg. *mut om*).

²³⁶ Cf. ARIST., *De hist. an.*, IX,5,611a15-17: «Ferarum quadrupedum cerva maxime prudentia praestare videtur, tum quia circa semitas pariat, quo scilicet belluae propter homines minus accedunt...».

²³⁷ GLO. ORD., Lc 2,7

²³⁸ Lc. l.c. (Vg. ... *non erat eis...*; in GLO. ... *non erat ei...*).

eget loco, ut nos plures in caelis habeamus mansiones”²³⁹. Huius cervae, toti mundo carissimae, ubera *inebrient te*, o christiane, *omni tempore*, ‘ut omnium temporalium oblitus, tamquam ebrius, ad ea quae ante te sunt te extendas’²⁴⁰. Sed valde mirandum est, cum dixit: *inebrient*, cum in uberibus non sit vinum, quod inebriat, sed lac iucundissimum. Audi quare. Ipsam Sponsus eius Filius, laudans in Canticis dicit: *Quam pulchra es, quam decora, carissima, in deliciis! Statura tua assimilata est palmae, et ubera tua botris*²⁴¹. Quam pulchra es mente, quam decora corpore, mater mea, sponsa mea, cerva carissima, in deliciis, idest vitae aeternae praemiis.

5 - *Statura tua assimilata est palmae*. Nota quod “palma inferius a corticibus est aspera, superius visu et fructu pulchra”²⁴², ‘et, ut dicit Isidorus, facit fructum centenaria’²⁴³. Sic beata Maria in hoc mundo fuit cortice paupertatis aspera, sed in caelo pulchra et gloriosa, quia angelorum regina; et fructum centesimum, qui datur virginibus, Virgo virginum super omnes virgines, meruit adipisci. Bene ergo dicitur: *Statura tua assimilata est palmae et ubera tua botri*.

Botrus est genus fructus, multum in unum conglobati velut uvarum, quae nascuntur in vite. De qua in historia Ioseph, in Genesi, dicit pincerna regis: *Videbam coram me vitem, in qua erant tres propagines, crescere paulatim in gemmas, et post flores uvae maturescere*²⁴⁴. In hac auctoritate sunt septem: vitis, tres propagines, gemmae, flores et uvae. Qualiter ista septem beatae Mariae egregie conveniant videamus. “Vitis dicta, quod vim habeat citius radicandi, vel quod invicem se innectit”²⁴⁵, est beata Maria, quae prae ceteris citius et altius in Dei amore fuit radicata, et viti verae, suo scilicet Filio, qui dixit: *Ego sum vitis vera*²⁴⁶, inseparabiliter se innexuit, “et de se ipsamet in Ecclesiastico dixit: *Ego quasi vitis fructificavi suavitatem odoris*”²⁴⁷. Partus beatae Virginis non habet exemplum in sexu mulierum, sed habet similitudinem in naturis rerum. Quaeris quomodo Virgo genuit Salvatorem. Sicut flos vitis odorem. Incorruptum invenies vitis florem cum dedit odorem, sic inviolatum crede Virginis pudorem, eo quod edidit Salvatorem. Quid alius est flos virginitatis, quam suavitas odoris?”²⁴⁸

‘Tres propagines huius vitis fuerunt angelica salutatio, Spiritus Sancti superventio, Filii Dei inenarrabilis conceptio’²⁴⁹. Ex his tribus propaginibus propaginata proles fidelium quotidie per totum mundum fide propagatur, idest multiplicatur. Gemmae in vite sunt humilitas et virginitas beatae Mariae; flores, fecunditas sine corruptione, partus sine dolore; tres botri uvarum in vite, paupertas, patientia, abstinentia in beata Virgine. Hae sunt uvae maturae, ex quibus profluit vinum maturum et odoriferum, quod inebriat et inebriando sobrias reddit mentes fidelium. Bene ergo dicitur: *ubera eius inebrient te omni tempore et in amore eius delectare iugiter*, quatenus ipsius amore falsam mundi delectationem despiciere, tuae carnis concupiscentiam valeas conculcare.

6 - Confuge ad ipsam, o peccator, quia ipsa est civitas refugii. Sicut enim quondam Dominus, ut dicitur in libro Numeri, separavit civitates refugii, ad quas confugeret qui nolens homicidium

²³⁹ GLO. INT., ibidem. Haec GLOSSA est ad verbum *quia*, et legitur: «Loco eget, ut...». Antonio riproduce il testo della GLOSSA: «Loco eget, ut nos plures in caelis habeamus mansiones», ma questo testo si ispira a BEDA, *In Lucae Evangelium expositio*, PL 92, 331: «Qui ad dexteram Patris sedet, in diversorio loco eget, ut nobis in domo Patris sui multas mansiones praepararet».

²⁴⁰ Cf. Phil 3,13

²⁴¹ Cant 7,6-7 (Vg. add)

²⁴² GREG., *Moralium XIX*,27,49, PL 76,129. Eadem verba habet RICHARDUS A SANCTO VICTORE (*Explicatio in Cantica*, 37, PL 196,509); GLO. ORD., Cant 7,7

²⁴³ Nusquam hoc dicit ISIDORUS. Potius audias PLINIUM (*Nat. hist.* XIII,8): «Ferunt [palmae fructum] statim in trimatu. In Cypro vero, Syria, Aegypto, quadrimae; aliquae quinquennes...». Tamen A. NECKAM canit poeta (*De Laudibus divinae sapientiae*, dist. VIII,37-38, p. 482): «Latior in summo flecti quoque nescia palma | Nonnisi centennis fructificare solet».

²⁴⁴ Gen 40,9-10

²⁴⁵ ISID., *Etym.* XVII,5,2, PL 82,602

²⁴⁶ Io 15,1

²⁴⁷ Eccli 24,23

²⁴⁸ GUERRICUS ABBAS, *In Nativitate beatae Mariae*, sermo 1,3, PL 185,201

²⁴⁹ Cf. BERN., *Sermo in Dominica infra octavam Assumptionis b.V. Mariae*,7, PL 183,433

perpetraret’²⁵⁰; sic nunc misericordia Domini refugium misericordiae nomen Mariae providit etiam voluntariis homicidis. Turris fortissima nomen Dominae, ad ipsam confugiet peccator et salvabitur. Nomen dulce, nomen confortans peccatorem et beatae spei ‘Domina, nomen tuum in desiderio animae’²⁵¹. *Et nomen*, inquit Lucas, *Virginis Maria*²⁵². *Oleum effusum, nomen tuum*²⁵³. ‘Nomen Mariae in corde iubilus, in ore mel, in aure melos’²⁵⁴. Egregie ergo in laude eiusdem Virginis dicitur: *Beatus venter qui te portavit, et ubera quae suxisti*.

Nota quod sugere dicitur sumendo agere. Dum enim Christus lac sumebat, salutem nostram agebat. Nostra salus fuit eius Passio; Passionem sustinuit in corpore quod nutritum fuit Virginis lacte. Unde dicit in Canticis: *Bibi vinum meum cum lacte meo*²⁵⁵. Quare non dixisti, Domine Iesu: Bibi acetum cum lacte meo? Virgineis enim uberibus lactatus, felle et aceto fuit potatus. Dulcedo lactis conversa fuit in amaritudinem fellis; ut aius amaritudo nobis aeternam dulcedinem propinaret. Ubra suxit qui in monte Calvariae in ubere lanceari voluit, ut parvuli pro lacte sanguinem sugerent. De quibus Iob: *Pulli aquilae lambunt sanguinem*²⁵⁶.

7 - Sequitur: At ille dixit: *Quinimmo* etc.²⁵⁷. Ibi dicit GLOSSA: “Quasi, non solum laudanda est Maria quia Verbum Dei in utero portavit, sed etiam beata est quia praecepta servavit in opere”^{258/a}.

Rogamus ergo, Domina nostra^{258/b}, spes nostra, ut nobis huius maris tempestate concussis, tu, stella maris, irradias, ad portum dirigas, exitum nostrum tuae praesentiae tutela munias, ut a carcere securi exire et ad gaudium infinibile laeti mereamur pervenire. Ipso praestante, quem beato ventre portasti, uberibus sacratissimis lactasti; cui est honor et gloria per aeterna saecula^{258/c}. Amen.

²⁵⁰ Cf. Num 35,11-14

²⁵¹ Cf. Is 26,8

²⁵² Lc 1,27

²⁵³ Cant 1,2

²⁵⁴ Cf. BERN., *In Cantica* sermo 15,6, PL 183,847. Quello che scrive qui Antonio a proposito del nome di Maria, è affermato da san Bernardo circa il nome di Gesù.

²⁵⁵ Cant 5,1.

²⁵⁶ Iob 39,30 (Vg. *Pulli eius lambent...*; in GLO. ... *lambunt...*).

²⁵⁷ Lc 11,28.

^{258/a} GLO. ORD., ibidem.

^{258/b} ADAMUS SCOTUS (1140-1212), *Sermones*, PL 198,367: «Ipsa domina nostra, et advocata nostra; dulcedo et vita nostra: spes et mediatrix nostra».

^{258/c} L’espressione “Praesentia [Mariae]” si trova già in GERMANO DI COSTANTINOPOLI, Sermo 1, *In Dormit.*, 3, PG 98,344, 345A e C; S. GIOVANNI DAMASCENO, *Sermo 3 in Dormitione*, 19, PG 97,752BC; S. PIETRO DAMIANI (dubbio), *Liber saluatorius*, ed. J. Leclercq, in «Ephemerides Liturgicae», 72 (1958),303. Cf. RENE LAURENTIN, *Court traité sur la Vierge Marie*, p. 153, n. 7 e *La Vierge Maria chez st. Antoine de Padoue*, «Atti 1981», pp. 514-515.